

R.SAYFULLAYEVA, M.ABUZALOVA, G.TOIROVA

**SODDA GAP SINTAKSISINI O`QITISHDA
INNOVATSIYALAR**

Тошкент- 2018

Mas`ul muharrir: **filologiya fanlari doktori, professor**
B.R.Mengliyev

Taqrizchilar: **pedagogika fanlari nomzodi, dotsent**
D.N.Yo'ldosheva
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
G.N.Qurbanova

Qo`llanma BuxDU o`quv-usuliy Kengashining 2018-yil 4-sentabrdagi
yig`lishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

Kirish so`z

Hozirgi kunda istiqlol davrida o`rganilgan sodda gap turlarining substansial tadqiqi natijalari oliy ta`limda tilshunoslik nazariyasi, ona tili metodikasini o`rganish va o`qitishda foydalanilmoqda. O`zbek tili sintaksisi, jumladan, sodda gap sintaksisining o`qitilishida ilg`or pedagogik texnologiyalardan foydalanish, innovatsion ta`lim metodlarini qo`llash o`ta dolzarb vazifalardan biridir. Oliy ta`limda normativ hujjatlar bilan amalga kiritilgan o`quv dasturi, tilshunoslik fanining nazariy va amaliy muammolari, SG(sodda gap) sintaksisini o`qitishdagi innovatsiyalar, ma`ruza matnlari, tilshunoslik fanidan tayyorlanayotgan keyslar, amaliy topshiriqlar, nazorat savollari shu kunga qadar oliy ta`lim muassasalari professor-o`qituvchilari tomonidan yetarli darajada o`rganilmagan.

Ayni holat oliy ta`limda “Hozirgi o`zbek tili” o`quv fanini o`qitish bo`yicha tatbiq etilayotgan nazariya, ilmiy va amaliy tadqiqotlar, shuningdek, o`quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari sohasidagi so`nggi yutuqlarni chuqur o`rganish va tahlil etish dolzarbligidan dalolat beradi.

Aytish mumkinki, keyingi yillarda ixtisoslik fanlarini o`qitish metodikasiga doir izlanishlar natijasi o`laroq talabalarda kasbiy bilim va ko`nikmalarini shakllantirishda modulli o`qitish tizimi yaxshi samara berishi ma'lum bo`ldi. Modulli texnologiya asosida o`qitish orqali talabalarning o`zlashtirishini muntazam nazorat qilishga va baholashga, qiziqtirish asosida amaliy faoliyatga o`rgatishga va o`quv materialini bosqichma-bosqich o`zlashtirishga erishish mumkinligi aniqlandi.

Ushbu qo`llanmada sodda gap qolipi va uning ichki turlari xususida nazariy fikr yuritilgan holda uni o`qitishda ta`lim jarayonini sifatli tashkil etish, talabalar ongiga bilim, ko`nikma va malakalarni singdirishda yangicha yondashish usullari, grafik organayzerlardan foydalanish xususida mulohaza yuritilgan.

Qo`llanma 5120100 – filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili) ta`lim yo`nalishi bakalavrlariga mo`ljallangan “Hozirgi o`zbek tili” fanini o`qitishda

ta’limga innovatsion yondashuv, mavzularni ilg`or pedagogik texnologiyalar asosida samarali o`rgatish muammolarini yechishga qaratiladi.

“SODDA GAP QOLIPI VA UNING TURLARI”

MODULINING O`RGANILISHI

Ma’lumki, mustaqillik yillarida millatimiz ma’naviy qadriyatlari va axloqiy ustunlarimizning tiklanishi hamda kamol topishiga poydevor yaratildi. Ona tilimiz mavqeyining tiklanlanganligi, uning davlat tili maqomiga ega bo`lganligi shular jumlasidan. Shuning uchun Birinchi Prezidentimiz – Islom Karimovning “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch ” asarida [3] ona tili va milliy ruh, milliy ma’naviyat, davlat tili madaniyati tushunchasiga e’tibor konseptual xarakterga ega. Boshqa fanlar qatorida tilshunosligimizning dolzarb muammolariga yana bir karra e’tiborni jalb qiladi. Demak, bugungi kunda ona tili, o`zga tillarga hurmat muammosi bilan birga davlat tili madaniyatini yuksaltirish asosiy vazifalardan biri bo`lsa, iste’molga kirayotgan davlat tili madaniyati tushunchasi esa axloqiy, ma’naviy kategoriyadan biri sifatida namoyon bo`lmoqda. Bu esa tilning milliy tabiatini yaqqol aks etadigan grammatik qonuniyatlarni ana shu metodologik asoslarga tayangan holda chuqr tahlil qilish, muammoga til va tafakkur, til va ma’naviyat, til va madaniyat mushtarakligidan kelib chiqqan holda munosabatda bo`lishni taqozo qiladi.

Har qanday millatning o`zligi uning tilida yaqqol namoyon bo`ladi va uning ontologik belgisi sifatida amal qiladi. Ayniqsa, bu tilning grammatik qurilishida yorqin ifodasini topadi. So`zlararo bog`lanish usullari, bog`lovchi omillarning xususiyatlari va tarkibi, gap qurilishining milliy tafakkur tarziga mos bo`lishi, gap qurilishi qoliplarining milliy o`ziga xos xususiyatlari bu hodisalarining har birini milliy ruhiyat va ong, tafakkur tarzi tushunchasidan kelib chiqqan holda va u bilan dialektik aloqadorlikda o`rganishni talab etadi. Ishimizda sodda gaplarning lisoniy-sintaktik qurilishini o`rganish maqsad qilib qo`yilgan ekan, o`zbek tili grammatikasining milliylikni aks ettiruvchi bu jihatlarini tahlil qilishda substansial tadqiq usullaridan foydalanish samarali deb bilamiz.

O`zbek tilshunosligida tilimizning mohiyati, uning xilma-xil muammolarini yoritishga bag`ishlangan ko`plab tadqiqotlar yaratilgan va yaratilmoxda. Bugun o`zbek tilshunosligi turkiy tilshuunosliklar orasida peshqadamlardan ekanligi ham mubolag`a emas [6,9]. Chindan ham, tilimiz jonkuyari Nizomiddin Mahmudov ta`kidlaganidek, “o`zbek tilining mustaqillik sharoitida rivoji bilan bog`liq jarayonlarni xolis ilmiy-nazariy asoslarda tadqiq etishni yanada muntazamlashtirish maqsadga muvofiqdir” [7]. Bunda til, shaxs, jamiyat uchligi va bu uchlik a`zolari orasidagi munosabatlar hamda ular bilan bog`liq qonuniyatlarni ochishga qaratilgan sa`y-harakatlar yetakchilik qilmog`i lozim. Tabiiyki til, shaxs, jamiyat uchligi va uning tarkibidagi a`zolar orasidagi munosabatlar tadqiqi fanimizning keyingi taraqqiyotini belgilovchi ilmiy izlanishlarni talab etadi.

O`zbek tilshunosligida XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida formal yo`nalish ommaviy savodxonlikni ta`minlash, zamonaviy til me`yorlarini ommalashishiga kabi o`z davri uchun o`ta zarur masalalar yechimini maqsad qilib qo`ygan edi [19].

Ma'lumki, o`zbek tilshunosligida formal tahlil tamoyillarining keng va izchil ommalashishida ustoz Ayub G`ulomovning xizmatlari beqiyosdir. Zero, ustoz o`zbek tilshunosligining jadal rivojlanishiga formal tahlil o`z oldiga qo`ygan davr talablariga mos va muhim madaniy-ma'rifiy muammolarni yechishda ulkan hissa qo`shgan. Ayni paytda, fidoyi olimning ulkan ilmiy merosi va cheksiz xizmatlari natijasi o`laroq, o`zbek tilshunosligining yutuqlari hozirgi kunda va kelajakda tilni tadqiq etishning lingvistik asosini tashkil etadi. Tilni tizim sifatida tadqiq etish asosida shakllangan struktural, semantik hamda substansial tahlil yo`nalishlari, o`z navbatida, o`zbek formal tilshunosligi yaratgan mustahkam lingvistik asoslar poydevoriga tayanadi.

XX asrning 90-yillarida o`zbek tilshunosligi fanida o`ziga xos formal-funksional yo`nalish shakllandi va bu haqdagi qat`iy xulosalar tilshunos M. Qurbonovaning "O`zbek tilshunosligida formal-funksional yo`nalish va sodda gap qurilishining talqini" nomli tadqiqotida bayon etilgan [33]. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, o`zbek substansial tilshunosligi o`z davrining ilg`or lingvistik

maktabi hisoblangan Praga strukturalizmidan lison-nutqni farqlash, lisoniy va nutqiy birliklarning tabiatи haqidagi ilmiy qarashlarni qabul qildi, shuningdek, bu qarashlarni dialektik falsafaning substansiallik omili hamda umumiylig, mohiyat, imkoniyat, sabab (qisqacha – UMIS) va yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat (qisqacha–YHVO) kategoriyalari mazmuni bilan boyitdi. Natijada, lison va lisoniy birliklar UMIS sifatida, nutq va nutqiy birliklar esa YHVO mavqeyida talqin etildi. Boshqacha ifodalaganda, asosiy lingvistik tushunchalar dialektik mazmun bilan to`ldirildi hamda dialektik kategoriyalarga mos ravishda tahlil qilindi. O`zbek funksional tilshunosligi Praga strukturalizmidan bir pog`ona yuqoriga ko`tarildi va jahon tilshunosligi rivojiga samarali hissasini qo`shmoqda.

Til tizimida lisoniy birlikni muayyan vazifani bajarishga xoslangan shakl sifatida talqin etuvchi yo`nalish va uning tadqiq usullari o`zbek tilshunosligida Yevropa strukturalizmi, rus sistem tilshunosligi hamda turkiyshunos olim S.N.Ivanov boshlab bergen tadqiqotlar ta`sirida yuzaga kelgan substansial yondashuvda lisoniy birlik nutqda voqelanuvchi barcha ma`no va vazifalarni o`zida mujassamlashtirgan umumiylik sifatida talqin etiladi [12;13;27;29;30;32;33].

O`tgan asrning 20-yillarida o`zbek tili grammatikasiga ilmiy tamal toshlari qo`yila boshlandi. Gap haqida Abdurauf Fitratning “Sintaksis” (“Nahv”) kitobida (1924-yilda chop etilgan) bir qancha ma’lumotlar berildi va bu darslik 1925-1930-yillarda uch marta nashr etildi. Bu kitobda gapga quyidagicha ta’rif berilgan: ”Bir fikr, bir o`y anglatuvchi so`z qo`shumi gapdir”. Shu davr talablariga mos ravishda vujudga kelgan Fitratning “Sintaksis” asari bilan bir qatorda N.Said, A.Yo`ldoshevlarining ”Grammatika”, H.G`oziyevning ”O`zbek tili grammatikasi” kitoblarini tilga olish o`rinlidir. Ushbu darsliklarda sodda gap va qo`shma gaplarni farqlashda ko`proq egaga tayanilgan. O`z navbatida, bu ega va kesimni subyekt va predikat bilan qorishtirib, tahlil qilishga olib keldi. Ahamiyatli tomoni shundaki, o`sha davr sintaksi uchun muhim bo`lgan *gap, sodda gap, gap bo`laklari, ega, kesim, ikkinchi darajali bo`laklar* kabi tushunchalar Yevropa tilshunosligidan kirib keldi. 1940-yilda esa A.G`ulomovning ”O`zbek tili grammatikasi” nomli kitobi

nashrdan chiqdi. Bu kitob pedagogika bilim yurti o`quvchilari uchun sintaksisdan darslik bo`lib, unda sodda gap boshqa darsliklardagiga qaraganda kengroq yoritilgan edi. Darslikning ahamiyatli tomoni – unda sintaksisning nazariy tahlil usullari mukammal shakllanganligidadir. Quyidagi dalillar mazkur tahlil usullari haqida tasavvurni aniqlashtiradi:

- 1.Sodda gap ikki bosh bo`lakdan –ega va kesimning birikishidan iboat.
- 2.Kesim ega haqidagi biror xabarni tasdiq yoki inkor formada ifodalashga xizmat qiladi. Bosh bo`laklar ichida egaga mavqe beriladi. Kesim ega bilan shaxs-sonda moslashadi.
- 3.Sodda va qo`shma gaplarni aniqlashda egaga tayaniлади.

An'anaviy o`zbek tilshunosligi Moskva formal tilshunosligi tamoyillariga tayangan holda o`zbek tili gap qurilishi talqinida rus tili ichki qurilishiga xos qonuniyatlarga ustuvorlik berib, tobelikning turkiy tillarga xos “o`ngdan chapga” ko`rinishini e'tibordan chetda qoldirdi. Oqibatda, boshqa gap bo`laklari (“chapdan o`ngga”) kesimga va faqat kesim egaga (“o`ngdan chapga”) tobelanishi haqidagi mantiqiy-grammatik qonuniyat “hukmronligi” vujudga keldi. Bu esa gapni baholash markazida ega turishi haqidagi nazariyaga tayanishlarida ko`zga tashlanadi.

O`zbek substansial tilshunosligining vakillari bo`lgan H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, M.Qurbanova, M.Abuzalova, S.Nazarovalar o`z tadqiqotlarida o`zbek tili sintaktik hodisalarida ham substansial va aksidensial jihatlarni farqladilar, gap va so`z birikmalarining lison-nutq farqlanishi nuqtayi nazaridan izchil tavsifini berdilar hamda o`z tadqiqotlarida so`z birikmasi, sodda gap, qo`shma gap, so`z-gaplarning substansial mohiyati, lisoniy-sintaktik qoliplarini ishlab chiqishdi [11;12;15;16;18;20;21;22;23]. Nomlari sanab o`tilgan tilshunoslar gapning eng kichik qurilish qolipini lisoniy birlik sifatida qabul qilishdi.

O`zbek tilshunosligi rus tilshunosligi zamirida rivojlanganligi, shuningdek, logik oqimning ta`siri tufayli sodda gaplar [S-P] qolipida tasvirlandi va talqin etildi. Gap haqida zamonaviy ta`limot yaratgan zabardast olim A.G`ulomov va

uning izdoshlari o`zbek tilida gap qurilishiga rus tilining grammatik qurilishiga xos me`yor va qoidalar asosida yondashdilar.

A.G`ulomovning mazkur qarashi o`zbek tilining substansial tabiatiga mos kelmas edi. Chunki “gapning asosi va yadrosi ega va kesim” degan fikrlariga zid o`laroq, “gap tushunchasi kesim bilan zich bog`langandir” degan qarash ham mavjud. Jahon tilshunosligidagi sistemaviy oqim zaminida o`zbek tilshunosligi ham shakllandi va taraqqiy etdi. O`zbek tilshunosligida tilga sistema sifatida yondashilib, lison va nutq hodisalari farqlandi hamda gapning til sathidagi eng kichik qolipi ishlab chiqildi. Tilshunos M.Qurbanova yozganidek, “Nutqimizda berilgan va an’anaviy sintaksisimizda atroflicha tahlil etilgan gap uning shakl va vazifa turlari til sathida ongimizda mavjud bo`lgan umumiylilikning, gap eng kichik qolipining turli lug`aviy qurshov va nutq sharoitlarida minglab muayyan shakllarda yuzaga chiqishida namoyon bo`lishi aniqlandi” [18,67].

Tilshunoslardan sodda gapning til sathidagi mohiyatini belgilashda gap haqidagi sintaktik nazariyaning quyidagi talqiniga asoslanishdi:

1. Gapning eng kichik qurilish qolipi lisoniy birlik sifatida ongimizda mavjud umumiy birlik bo`lib, u nutqimizda fikrni lisoniy qonunlarga muvofiq tarzda shakllantiruvchi va voqelantiruvchi imkoniyatdir.

2. Gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda uning tashqi qurilishi, ichki qurilishi va mohiyati ajratildi.

3. Gapning eng kichik qurilish qolipidan o`rin oladigan tarkibiy qismlarning mohiyatini belgilashda birikuvchanlik (valentlik), ya`ni lug`aviy birliklarga xos ma`noviy (semantik) va sintaktik, shuningdek, kesimlik shakllariga xos morfologik birikuvchanliklarga asoslanildi.

4. O`zbek tilida gapning eng kichik qurilish qolipini belgilashda Hind-Yevropa tillari bilan turkiy tillar orasida gap qurilishidagi asosiy tafovut diqqat markazida turdi. Bu farq esa quyidagicha: Hind-Yevropa tillariga bir tarkibli gaplar umuman xos emas va gap qech qachon egasiz bo`la olmaydi. Turkiy tillar, xususan, o`zbek tilida "Men xatni yozaman, sen xatni olib kelasan" gapi bilan "Xatni yozaman, olib

kelasan" gapi orasida keskin farq yo`q, ya`ni o`zbek tilida kesim shaxs-son jihatdan mukammal shakllangandir [18,45].

Yuqorida keltirilgan to`rt asos inobatga olinib, sodda gapning eng kichik qurilish qolipi [WPm] sifatida belgilangan va maxsus tadqiqot manbayi bo`ldi. Mazkur ishda o`zbek tilida gapning lisoniy bosqichdagi eng kichik qurilish qolipi – [WPm] – (atov birligi – [W] + kesimlik ko`rsatgichlari – [Pm]) ko`rinishiga ega ekanligi isbotlangan. Shu asosga tayangan holda sodda gapning nutqiy va lisoniy qurilishi orasidagi asosiy tafovut ochib berilgan edi [27, 5].

Bunda [W] – kesimning, gap kesimining atash, lug`aviy ma`no bildirishga xizmat qiladigan qismi bo`lib, mustaqil so`z turkumiga oid bo`lgan, ya`ni kesim vazifasida kela oladigan so`zga, so`z birikmasiga, kengaytirilgan birikmalar (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomlari oborotlari)ga teng kelishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, [W] lisoniy qolipdagi imkoniyat bo`lib, nutqda atov birligi vazifasini o`tay oladigan va shu nutqning istagan bir birligi (so`z, so`z birikmasi va hatto gap) shaklida voqelanishi mumkin. [Pm] esa atov birligi [W]ni gap qolipi shakliga keltiruvchi vositalar majmuasining ramzi bo`lib, u nutqda kesimlik kategoriyasi ko`rsatgichlari shaklida reallashadi.

Hind-Yevropa tillaridan farqli o`laroq, turkiy, xususan, o`zbek tilida kesim grammatik eganing shaxs va sonini doimo aniq ko`rsatib keladi. Chunonchi:*keldim, keldi, keldik...*

Ko`rinib turibdiki, o`zbek tilida kesim o`z shakli bilan harakat(belgi)ning qaysi shaxs ba songa mansubligini ifodalab turibdi. Bu esa o`z navbatida ega mavqeyining gap tarkibida pasayishiga, ko`p hollarda yo`qolishiga olib keladi. Negaki, kesimning morfologik tarkibi ega haqida to`liq ma'lumot beradi. Shuning uchun gapning lisoniy bosqich, ya`ni zaruriyat, majburiyat, imkoniyat va umumiylig bosqichidagi qolipi tarkibida ega o`rin ololmaydi. Ammo eganing gapdagi mavqeyini aniqlovchi, to`ldiruvchi, hol bilan tenglashtirib bo`lmaydi. Kesim markaziy bo`lak bo`lsa, ega birinchi darajali bo`lakdir". Zero, [WPm]=SG qolipining [Pm] qismida tasdiq-inkor, mayl, zamon va shular bilan birga, shaxs-son ma`nosи borki, gapning egasi keyingi grammatik ma`noni aniqlab, ochib

keladi. Aynan shu ma’nosi asosida gaplarda ega tiklanishi yoxud tiklanmasligi mumkin. Bunday substansial yondashuv o`zbek tili grammatic qurilishi talqinini tubdan yangilashga olib keldi.

[WPm]=SG har qanday ong birligi kabi bevosita kuzatishda berilmagan. Aniqrog`i, biz [WPm]=SGning rang-barangligini, xilma-xilligini va turlitumanligini to`laligicha hech qachon ko`ra olmaymiz, eshita olmaymiz, yoza olmaymiz. Faqat bizning ongimizgina uni butun murakkabligida qamrab oladi. Chunki ongimiz [WPm]=SGni gapning umumiyligi va imkoniyati sifatida umumlashtirar ekan, [WPm]=SGning tarkibiy qismlari bo`lgan [W]ning ham, [Pm]ning ham yuz minglab juz’iy xususiyatlaridan ko`z yumadi. Chunonchi, [W] vazifasida minglab o`zbekcha so`zlardan istalgan biri kela oladi va har biri alohida xususiylik bo`lib, qator o`ziga xosliklarga egadir. Xuddi shunday fikrni [WPm]=SGning [Pm] qismiga nisbatan ham aytish mumkin. O`zbek tilida [Pm]ning yuzdan ortiq yuzaga chiqish shakllari mavjud. Har bir so`z shaklining juz’iy xususiyatlari e’tiborga olinmay, barcha shakllar uchun umumiyligi bo`lgan tasdiq/inkor, mayl/zamon, shaxs/son ma’nolarining birgalikda ifodalanishiga asoslanib, [Pm] bir butunlik sifatida olingan. [W] ham, [Pm] ham nutqda cheksiz miqdorda va xilma-xil turda voqelanadi. Biz bularning barchasini hech qachon sanay olmaymiz. Zeroki, o`zbek nutqida qo`llanilgan, qo`llanilayotgan va kelgusida (o`zbek tilida gapning yangicha qurilish qolipi rivojlanmaguncha) qo`llaniladigan barcha gaplarda [WPm]=SG u yoki bu shaklda voqelanadi. [WPm]=SG – gapning eng kichik qolipi til birligi sifatida nutqdagi yozma va og`zaki, imo-ishora va boshqa shakldagi gaplar sifatida voqelanadi.

Yuqorida aytib o`tganimizdek, ega gap qurilishida aniqlovchi, to`ldiruvchi, hollardan ko`ra boshqacharoq mavqega ega. An’anaviy tilshunosligimizda ikkinchi darajali bo`laklar deb ataladigan bu bo`laklarning in’ikosi (aksi, simvoli, qandaydir ishorasi) [WPm] tarkibida yo`qdir. Lekin egaga ishora [Pm] tarkibida mavjud.

Sodda gaplarda eganing bosh bo`lakka ishora orqali tiklash mumkin yoki mumkin emasligiga ko`ra sodda gaplar ikki turli bo`ladi (ot markazli gaplar ham, fe`l markazli gaplar ham):

- a) ikki tarkibli gaplar;
- b) bir tarkibli gaplar.

Ikki tarkibli sodda gaplarda kesim tarkibidagi shaxs/son ko`rsatgichlari asosida gapning egasi tiklanishi mumkin: *Yozdim* → *Men yozdim. Yuvdi* → *U yuvdi.*

**Bir tarkibli sodda gaplarda kesim tarkibida III shaxs birlik son ma’nosiga ishora bo`lsa ham, gapning egasini tiklash mumkin emas.** Chunonchi, "Yuvildi", "O`qisa bo`ladi", "Aytish mumkin", "Bahor edi" va h.

Eganing gapda ifodalangan va ifodalanmaganligiga ko`ra ikki tarkibli sodda gaplarning o`zi yana ikki turli bo`ladi:

- a) ikki tarkibli egali sodda gaplar;
- b) ikki tarkibli egasiz sodda gaplar.

Egasi ifodalangan gap. Bunday gaplar egadan tashqari, ikkinchi darajali bo`laklar bilan ham kengayishi mumkin. Shu jihatdan ular ikki turga bo`linadi:

- 1.Egali yig`iq sodda gaplar: *Aybi katta. Uni shunday qoldirib bo`lmaydi.*
- 2.Egali yoyiq sodda gaplar: *Uning aybi katta.*

Gapda eganing o`rni, xususiyati, ifodalanishi va boshqa tomonlari G`Abdurahmonov, M.Asqarova, A.Safayev, M.Shoazizov, A.G`ulomov va boshqa tilshunos olimlar tomonidan chuqur va atroflicha o`rganilganligi tufayli biz bu boradi to`xtalib o`tirmadik.

Egasi ifodalanmagan gap. O`zbek tilshunosligida gapning bu turlari “shaxsi aniq”, “shaxsi noaniq”, “shaxsi umumlashgan” bir tarkibli gaplar atamasi ostida anchagina mufassal o`rganilgan va bu bizning ishimizni ancha yengillashtiradi. Chunki bu turdagи gaplar tavsifi maktab darsligidan boshlab, akademik grammatika-yu A.Muxtorov, I.Rasulov, A.Safayev, A.Sulaymonov, B.O`rinboyev, A.Hazratqulovlarning monografiyalari va o`nlab maqolalarida muhokama mavzui bo`lgan.

1.–Qisqasi, baxtiyorsizlar.

2. Saida samanni darrov mindi. Jo`nashdi.

Demak, aytish mumkinki, o`zbek tilidagi gaplarning lisoniy sathdagi eng kichik qurilish qolipi asosan [WP<sub>m</sub>] shaklida bo`lsa, Hind-Yevropa tillarida gapning minimal qolipi asosan [E-WP] ko`rinishida. Bu esa bu tillar orasidagi asosiy **tipologik va milliy farqlardan hisoblanadi.**

O`zbek tilida sodda yig`iq gap uch xil ko`rinishda namoyon bo`ladi:

1) egasi ifodalanmagan sodda yig`iq gap. Bu gapning qolipi [WP<sub>m</sub>] ko`rinishida berildi: *O`qituvchiman*.

2) egasi ifodalanishi lozim bo`lgan sodda yig`iq gap. Bu gap [E-WP] qolipi hosilasi: *Men - shoir. Ukam - talaba.*

3) So`z-gapdan iborat yig`iq gap ([WP]): *Xo`p. Rahmat. Balli* kabi.

Aytilganlar asosida biz quyidagi xulosalarga kela olamiz:

1.Nutqimizdagи grammatik shakllangan sodda gaplarning rang-barang nutqiy ko`rinishlari umumiyl [WP<sub>m</sub>] qolipining leksik-grammatik-fonetik to`ldirilgan holda voqelanishidir.

2.Nutqdan lisonga ko`tarilganda nutqiy hodisalarda nosintaktik holatlarning tajallilarini, in'ikoslarini chetlashtirish, ularning har birini o`zlari mansub kategoriyalarga nisbat berib, gapning lisoniy qurilish mohiyatini soddalashtirish asosida o`ta ixcham, sodda va serimkoniyat [WP<sub>m</sub>] qolipiga ko`tarilish mumkin.

3.Nutqiy voqelanishda bu sodda, ixcham qolip gapning nutqda yashashi uchun zaruriy bo`lgan, lekin mohiyatan nosintaktik bo`lgan kategoriyalarning zarralari bilan bosqichma-bosqich boyitilib, nutqimizda o`nlab sintaktik, morfologik, leksik, stilistik, fonetik kategoriyalarning birliklari, zarralari bilan murakkablashtirilgan, bezatilgan shaklda yuzaga chiqadi.

Yuqorida bayon qilingan fikrlardan shunday umumiyl xulosaga kelish mumkinki, bugungi zamонавиyl tilshunoslikda lingvistik hodisalar tadqiq etilar ekan, bunda shubhasiz til va nutq farqlanishi (dixotomiyasi)ga asoslanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

I.Ijtimoiy-metodologik adabiyotlar:

1.Каримов Ислом. Ўзбекистон XXI асрга интилмокда. –Т.: Ўзбекистон, 1999.-48 б.

2.Каримов Ислом. Баркамол авлод орзуси. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000.

3.Каримов Ислом. Юксак маънавият–енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.-176 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили//Халқ сўзи.-2017.-бянов. –Б.1

II. Ilmiy risola, darslik va o`quv qo`llanmalari:

5.Абдураҳмонов F. Ўзбек тили грамматикаси. –Т.: Фан, 1995. - 278 б.

6.Махмудов Н. Маърифат манзиллари. –Т.: Маънавият, 1999.-64 б.

7.Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. –Т.: Ўқитувчи, 1995. -232 б.

8. Менглиев Б. Ўзбек тилининг структур синтаксиси. –Қарши: Насаф, 2003.-19 б.

9. Менглиев Б., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши: Насаф, 2005.-184 б.

10.Неъматов X., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т.:Ўқитувчи, 1993.-32 б.

11.Неъматов X., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: Ўқитувчи , 1995.-128 б.

12. Неъматов X., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. –Т.: Университет, 1995.-55 б.

13.Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Т.:Фан, 1982.-100 б.

14. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. . – Т.: Фан, 1989.-142 б.

15.Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. –Т.:Фан, 1994. -356 б.

16.Sayfullayeva R.,Mengliyev B.,Boqiyeva G., Qurbanova M.,Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. –T.: "Fan va texnologiya", 2009.-414 b.

17.Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси умунийлик-хусусийлик диалектикаси талқинида. I жуз. – Андижон, 1994.-98 б.

18.Қурбонова М. Ҳозирги ўзбек тили (садда гап синтаксиси учун материаллар). –Т.:ЎзМУ босмахонаси, 2002.-117 б.

19.Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т.: Ўқитувчи, 1987.-256 б.

IV. Ilmiy maqolalar:

20. Махмудов Н. Мустақил давлатнинг муқаддас тимсоли //“Ўзбек тили ва адабиёти ”, 2009.№5.–Б.3-9.

21.Махмудов Н. Кесимнинг гапдаги мақоми (ёки тилнинг систем-структур талқинларида мунтазамлик ва мутаносиблик эҳтиёжи) //”Ўзбек тили ва адабиёти”, 2009.№1.–Б.44-56.

22. Неъматов X. Тажалли тасаввуф билиш назарияси ва тилшуносликда синтаксисни ўрганиш масалалари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1993.№2. –Б. 27-30.

23.Неъматов X. Ўзбек тилшунослигига формал, структурал ва субстанциал йўналишлар хусусида // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2009. №4. – Б.35-41.

24.Нурмонов А. Тилни системали ўрганиш ва синтаксиснинг айрим мунозарали масалалари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1998. №5.–Б.20-26.

25. Қурбонова М. Шакл-вазифавий талқинда субстанциаллик омиллари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1999. №1. –Б.42-45.

26.Курбонова М., Очилова М., Раҳимов А. Ўзбек тилшунослигига синтактик назариялар // “Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги” (илмий тўрлам) – Т.: 2004. –Б.73-76.

V. Dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatlari:

27.Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. Номзодл. диссер... автореф. –Т., 1994.-22 б.

28.Менглиев Б. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари. Номзодл. диссер... автореф. –Т., 1996.-19 б.

29.Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. Докторл. диссер... автореф. –Т., 2002.-46 б.

30.Назарова С. Бирималарда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари. Номзодл. диссер... автореф.–Т., 1997.-21 б.

31.Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар) Номзодл. диссер... автореф. –Т., 2004.-15 б.

32.Шаҳобиддинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида. Номзодл. диссер...автореф. –Т., 1993.-24 б.

33. Қурбонова М. Ўзбек тилшунослигига формал-функционал йўналиш ва содда гап қурилишининг талқини. Докторл. диссер... автореф. –Т., 2001.- 51 б.

“SODDA GAP QOLIPI VA UNING TURLARI” MODULINI O`QITISHDAGI INNOVATSIYALAR VA ILG`OR XORIJIY TAJRIBALAR

“Innovatsion ta’lim” deganda odatda o`quv jarayoniga yangi (foydali) elementlar olib kirish tushuniladi. Shuning uchun ta’lim tizimida innovatsiya o`zgartirish bilan bevosita bog`liq.

“Hozirgi o`zbek tili” fanini o`qitishdan maqsad Davlat Ta’lim Standartlari asosida bo`lg`usi filologlarga o`zbek tilining fonetik qurilishi, fonetik qonuniyatlari, lug`at tarkibi, leksik-semantik guruhlari, lug`atchilik masalasi, morfemik qurilishi, so`z yasalishi tizimi, so`z turkumlari, sintaktik qurilishi, ya’ni o`zbek tilining sintaktik tizimi, so`z birikmasi, sodda gap sintaksisi, qo`shma gap sintaksisi yuzasidan izchil ilmiy-nazariy ma’lumot berishdan, immanent imkoniyat sifatida ularning ongida joylashgan ifoda vositalarini yetkazishdan iborat.

Talabalar yuqoridagi bilim, ko`nikma va malakalarni puxta o`zlashtirishlari uchun fanni ilg`or innovatsiyalar, xorijiy ta’lim tajribalariga tayangan holda taqdim etish pedagogdan innovatsion va axborot texnologiyalarini chuqr o`zlashtirganlikni va pedagogik mahoratni talab etadi.

Modul – bu fanning bir yoki bir necha tushunchalarni o`zlashtirishga yo`naltirilgan, ishlab chiqilgan tamoyillar asosida shakllangan mantiqan tugallangan o`quv materialidir.

Professor N.Egamberdiyevaning fikricha “Modulli o’qitishga o’tish uchun, eng avvalo, maqsadga erishishni ta’minlaydigan kompleksli didaktik maqsad va modullar yig’indisidan iborat modulli dastur ishlab chiqish kerak. Buning uchun

o'qituvchi asosiy ilmiy g'oyalarini ajratib olishi zarur"¹. Modul amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari ma'ruzalar bilan birga tuzilishi, ular ma'ruzalar mazmunini o'rganiladigan yangi material bilan to'ldirilishi kerak.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda talabalarning o`quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to`plangan bo`lib, ushbu tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda.

“Sodda gap qolipi va uning turlari” modulini o`qitishda grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagremmasi”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va boshqa chizmalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Quyida mana shunday metodlarning bir nechta bilan tanishib o`tamiz.

Venn diagrammasi metodi. Bu metod ta'lim oluvchilar tomonidan o`zlashtirilgan o`zaro yaqin nazariy bilimlar, ma'lumotlarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko`rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o`ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to`rt kishidan iborat kichik guruhlarga birlashtiriladi va har bir juftlik o`z tahlili bilan guruh a'zolarini tanishtiradilar;
- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko`rib chiqilayotgan muammo yoxud tushunchalarning umumiyligi jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

---

¹ Egamberdiyeva N., Ismoilova D., Sharipova N. Pedagogika kollejlari ta'lim mazmunini prognostika qilish. – Toshkent: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2011. –B.39.

Sodda gap turlarining uzviy aloqadorligi

➤ “**T – chizma**” **metodi** biror tushuncha, yoki mavzu bo`yicha o`rganilgan axborotlar tizimini qiyosiy tahlil etish, solishtirish, mustaqil munosabatni shakllantirishga imkoniyat yaratish maqsadida qo`llaniladi. Bunda ishtirokchilar teng guruhlarga ajratiladi; bajarilishi zarur bo`lgan topshiriq shartlari bilan tanishtiriladi; taklif etilgan chizma asosida qatnashchilar tushunchaga yoki muammoga nisbatan mustaqil fikrlarini bildirishadi; tarqatmalar (ilovadagi) ishtirokchilar guruhiga beriladi va bildirilgan fikrlardan asosiy farqlari ajratilib, kerakli ustunchalarga yoziladi;barcha guruhlarning yakuniy xulosalari o`qib eshittirilganidan so`ng, trener-o`qituvchi guruhlar ishini baholaydi va qo`shimcha to`ldirishlarni kiritadi.

➤ **Ilova/Topshiriq.Nutqiy va lisoniy gapga mansub xususiyatlarni aniqlang.**

1. Nutq hosilalariga qarab tuziladigan gaplarning ko`rinishlari - [E^{ob} - T^{oo} - $K_{f.m.}^q$.] Xat kompyuterda yozildi.
2. Nutqiy hosilalar bo`lgan son-sanoqsiz gaplarning tildagi, til birligi sifatidagi umumiy modeli) - [WPm=SGLSQ]
3. Nutqning shu tilning grammatik qonun-qoidalariga mos ravishda to`la shakllantirilgan birligi gapdir.
4. Gap lisoniy sintaktik qolipining shakliy tomoni [WRm]dir.
5. Atov birliklarining kesimlik kategoriyasi ko`rsatkichlari bilan shakllangan ko`rinishi gap deyiladi.

6. Kesimlik kategoriyasi bilan shakllangan atov birliginih bo`lishi.
7. 1.Murakkablashtiruvchi vositalar bo`lishi. 2.Kesimning fe'l bilan ifodalanishi.
8. Gap bo`laklari ifodalanish xususiyatlarining turlicha ekanligi.

“HOZIRGI O`ZBEK TILI” O`QUV FANIGA
DOIR ME`YORIY HUJJATLAR
O`quv fanining 2017-2018- o`quv yiliga mo`ljallangan
SILLABUSI

Fanning qisqacha tavsifi			
OTMning nomi va joylashgan manzili:	Buxoro davlat universiteti	Buxoro shahar M.Iqbol ko`chasi 11-uy	
Kafedra:	O`zbek tilshunosligi	Filologiya fakulteti tarkibida	
Ta’lim sohasi va yo`nalishi:	120100 – Gumanitar fanlar	5120100 – Filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili)	
Fanni (kursni) olib boradigan o`qituvchi to`g`risida ma’lumot:	Abuzalova Mehrnilo Kadirovna	e-mail:	mexriniso- 6590@mail.ru
Dars vaqtি va joyi:	BuxDU 3-o`quv binosi	Kursning davomiyligi:	02.09.2017- 21.02.2018.
Individual grafik asosida ishslash vaqtি:	Seshanba va juma kunlari 15.00dan 17.00gacha		
Fanga ajratilgan		Mustaqil	

soatlari:	Auditoriya soatlari				ta'lim:	46
Fanning boshqa fanlar bilan bog`liqligi:	Ma`ruza:	22	Laboratoriya mashg`uloti	-	Amaliy va seminar mashg`ulotlari	32
“O`zbek adabiyoti”, “Falsafa”, “Psixologiya”, “Stilistika”, “Dialektologiya”, “Til tarixi”, “Sotsiologiya”, “Nutq madaniyati”.						

Fanning mazmuni

Fanning dolzarbliги ва qisqacha mazmuni:	<p><u>Fanni o`qitishdan maqsad</u></b> – Davlat ta'lim standartlari asosida bo`lg`usi filologlarga o`zbek tilining sintaktik qurilishi (so`z birikmasi, sodda gap, qo`shma gap va matn sintaksisi) muammolari yuzasidan izchil ilmiy-nazariy ma'lumot berishdan, immanent imkoniyat sifatida ularning ongida joylashgan ifoda vositalarini yetkazishdan iborat.</p> <p><u>Fanning vazifasi</u> – ushbu maqsaddan kelib chiqqan tarzda mazkur o`quv faniga quyidagi vazifalar yuklatiladi:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– o`zbek tilining sintaktik qurilishi va tizimi, uning birliklarini lison-nutq ziddiyatida tahlil qilish, SB va u haqdagi qarashlar, so`z, gap, SB munosabatlari, sodda gap sintaksisi, qo`shma gap sintaksisi masalalariga oid nazariy bilim berish va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, – sintaksisda paradigmatic hamda sintagmatik, shakl va mazmun munosabatlarining ilmiy, falsafiy-metodologik o`rnini belgilash,</li> <li>– sintaksisga formal-funksional va mazmuniy yondoshuv muammolari yuzasidan izchil ilmiy-nazariy ma'lumot berish,</li> <li>– SB va so`zlarning grammatik munosabatga kirishish yo`llari, so`zlar o`rtasidagi sintaktik aloqa tiplarini ajratish, gap tuzilishi hamda gap turlarini tahlil qilish, qo`shma gaplarni semantik-funksional tavsiflash va tahlil etish ko`nikmalarini rivojlantirish,</li> <li>– ona tilining lisoniy sintaktik imkoniyatlarini ko`rsatish va ularidan turli nutq uslublarida o`rinli foydalanish,</li> <li>– talabalarning ona tili sintaktik qurilishi va serqirra imkoniyatlarini o`rganishi asosida milliy til, ong va o`zlik, milliy madaniyat va mafkura aloqadorligini chuqr anglashi
--	---

	va e'zozlashiga erishish va h.k.
Talabalar uchun talablar:	<ul style="list-style-type: none"> - o`qituvchiga va guruhdoshlarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo`lish; - universitet ichki tartib-intizom qoidalariga rioya qilish; - dars davomida uyali telefondan foydalanmaslik; - berilgan uy vazifasi va mustaqil ish topshiriqlarini o`z vaqtida va sifatli bajarish;</li> <li>- ko`chirmachilik (plagiatlik) qilmaslik; - darslarga muntazam qatnashish (majburiy), - qoldirilgan darslarni qayta o`zlashtirish;</li> <li>- darslarga oldindan tayyorlanib kelish va faol ishtirot etish;</li> <li>- dars va mashg`ulotga belgilangan vaqtda kelish (kechikmaslik); - talaba reyting balidan norozi bo`lsa, e`lon qilingan vaqtdan boshlab, 1 kun mobaynida apellyatsiya komissiyasiga murojaat qilishi.
Elektron pochta orqali munosabatlar tartibi:	Professor-o`qituvchi va talaba o`rtasidagi aloqa elektron pochta orqali ham amalga oshirilishi mumkin, telefon orqali baho masalasi muhokama qilinmaydi, baholash faqatgina universitet hududida, ajratilgan xonalarda va dars davomida amalga oshiriladi. Elektron pochtani ochish vaqt: soat 18.00dan 20.00gacha.

Fan mavzulari va unga ajratilgan soatlar taqsimoti:

Nº	Mavzular	Ma'-ruza	Ama-liy va semi-nar m.	Musta-qil Ish
1.	Sintaksis va uning tadqiq manbayi. Nutq sintaksisi va lisoniy sintaksis.	2	4	6
2.	So‘z birikmasi (SB) sintaksisi. Birikish omillari va	4	6	8

	usullari. SB LSQlari.			
3.	Gap sintaksisi. Sodda gap lisoniy-sintaktik qurilishi. SGLSQi va variantlari.	2	4	4
5.	Qo'shma gap sintaksisi. Qo'shma gaplarning turlari, QGLSQi va variantlari. Murakkab qo'shma gaplar va ularning nutqiy ko'rinishlari. Uyushgan gaplar. UGLSQi.	8	12	10
7.	O'zga gaplar. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.	2	4	8
8.	Matn sintaksisi. Murakkab sintaktik butunlik (MSB)lar. Punktuatsiya.	4	2	10
Ja mi:		22	32	46

Talabalar bilimini baholash tizimi:

T / r	Nazorat turidagi topshiriqlarning nomlanishi	Maks. yig`ish mumkin bo`lgan ball	JN va ON ballar taqsimoti	
	I. Joriy nazoratdagi ballar taqsimoti	30 ball	15	15
	Ma'ruza va seminar mashg`ulotlarida	Maks. ball	I-JN	2-JN
1	Talabaning ma'ruza va amaliy seminar mashg`ulotlardagi faolligi va o'zlashtirish darajasi, daftarlarning yuritilishi va holati. O'tilgan mavzular bo'yicha seminar mashg`ulotlarini o'zlashtirish	20	0-10	0-10

	darajasi va himoyasi (ma'ruza va seminar mashg`uloti o`qituvchilari tomonidan qabul qilinadi).			
2	Mustaqil ta'lif topshiriqlarining o`z vaqtida va sifatli bajarilishi (keys-stadilar, referat, taqdimot va boshqa turdag'i mustaqil ta'lif topshiriqlari).	10	0-5	0-5
II. Oraliq nazorat		40 ball		
1	Birinchi oraliq nazorat. O'tilgan mavzular bo'yicha nazorat savollariga og'zaki javob beriladi (ma'ruza mashg`uloti o`qituvchisi tomonidan qabul qilinadi).	20	Semestr-ning 9-haftasi	
2	Ikkinchi oraliq nazorat ma'ruza va seminar mashg`uloti o`qituvchilari tomonidan qabul qilinadi. Ikkinchi oraliq nazorat 2 bosqichda amalgalashiriladi. Birinchi bosqichda o'tilgan mavzular bo'yicha yozma ravishda nazorat savollariga javob yoziladi, ma'ruza mashg`uloti o`qituvchisi tomonidan yozma ish tekshirilib, talabaga 15 ballgacha baho qo'yiladi. Ikkinchi bosqichda talabalar kichik guruhlarga bo'linadi (har bir guruhda talabalar soni 5-7tagacha bo'lishi mumkin), har bir guruhga alohida topshiriqlar beriladi va himoya qabul qilinadi. Topshiriqlar 2-3-haftalar oralig`ida talabalarga biriktiriladi. Guruhning faolligi, berilgan topshiriqning nazariy va amaliy jihatdan yoritilishi, xulosalarning mantiqiy bog`liqligi, kreativ mulohazalarning mavjudligi va boshqa talablarga mosligi hisobga olinadi. Guruhdagi har bir talabaga 0-5 oralig`ida ball qo'yiladi.	20	Semestr-ning 10-18 - haftalar oralig`ida	
III. Yakuniy nazorat		30 ball	Semestr-ning oxirgi haftasida yozma shaklda o'tkaziladi	

Jami:	100 ball	
Asosiy adabiyotlar:	<p>1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbanova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. – T.: “Fan va texnologiya”, 2009.</p> <p>2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbanova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. (Darslik) – T.: “Fan va texnologiya”, 2010.</p>	
Qo`shimcha adabiyotlar:	<p>1. Zamonaviy o`zbek tili. Sintaksis. II jild (Darslik. Mas’ul muharrirlar: R.Sayfullayeva, M.Qurbanova).–T.: “Mumtoz so`z”, 2013. –B.312.</p> <p>2. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси.–Т., 1995.</p> <p>3. Назарова С. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда.–Т., 2015.</p> <p>4. Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили ишора-имло қоидалари. (Пунктуация). – Т., 1996.</p> <p>5. Неъматов X., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т., 1993.</p> <p>6. Неъматов X., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.</p> <p>7. Нурмонов А., Махмудов Н. в.б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т., 1992.</p> <p>8. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг субстанционал (зотий) тадқики. – Т., 2007.</p> <p>9. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. –М., 1977.</p> <p>10. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1978.</p> <p>11. Турниёзов Н., Бекмуродов Й. Матн тилшунослиги. – Самарқанд, 2006.</p> <p>12. Ўзбек тили грамматикаси. II том. –Т., 1976.</p> <p>13. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик муносабатлар. –Самарқанд, 2002.</p> <p>14. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.</p> <p>15. Фуломов А, Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис.–Т., 1987.</p>	

Ziyonet va internet saytlari:	<p>www.ziyonet.uz</p> <p>http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism</p> <p>www.thinsan.com</p> <p>www.uforum.uz</p> <p>www.literature.uz</p>

“Sodda gap qolipi va uning turlari” mavzusidagi ma’ruza mashg`ulotining texnologik xaritasi

Ma’ruzada ta’lim texnologiyasi

Mashg`ulot vaqtি - 2 soat	Talabalar soni 50 nafargacha
Mashg`ulot shakli:	Ma’ruza
Ma’ruza rejasi:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Nutqiy gapning belgilari. 2. Gapning shakllanishida leksik va morfologik omil. 3. Gapni shakllantirishda ohangning ahamiyati. 4. Gap LSQi va uni tiklash. 5. Kesim. Kesimlik kategoriyasi. 6. Grammatik shakllangan gaplar. 7. Semantik-funksional shakllangan gaplar.
O`quv mashg`ulotining maqsadi:	Gap haqidagi nazariyalar, nutqiy va lisoniy qoliplar tafovuti, gap turlari, SGLSQni keltirib chiqarish, ularni lison-nutq farqlanishi asosida o`rganish, mustaqil ijodiy izlanish olib borish va bilimlarni izlab topish ko`nikmalarini rivojlantirish.

Pedagogik vazifalar:	O`quv faoliyatining natijalari:
<p>1. Jamoalarning tuzilishi, shakllanishi va tarkibi bo`yicha ma'lumot topishga yo`naltirish.</p> <p>2. Talabalar diqqatini SGning hosil bo`lish yo`llari, SG tuzilishi va turlarini qiyosiy tahlil qilishga yo`naltirish.</p> <p>3. SGLSQ va uning nutqiy voqelanishi bilan tanishtirish maqsadida o`quv topshiriqlarni bajarishga o`rgatish.</p> <p>4. SGning lisoniy mohiyati: lisoniy qurilishi va nutqiy voqelanishi munosabatlarini lison-nutq farqlanishi asosida muhokama qilish va umumiy xulosalar berishga yo`naltirish.</p>	<p>1. Jamoalarning shakllanishi va tuzilishiga oid ma'lumotlar yuzasidan mustaqil axborotni topadi.</p> <p>2. SGning hosil bo`lish yo`llari, SG tuzilishi va turlarini tahlil qilish ko`nikmasi rivojlanadi.</p> <p>3. SG turlarini lisoniy belgilar asosida farqlay oladi.</p> <p>4. SG lisoniy qurilishi va nutqiy voqelanish munosabatlarini lison-nutq farqlanishi asosida muhokama qiladi va SGning lisoniy mohiyati haqida umumiy xulosalar beradi.</p> <p>5. Ona tilining lisoniy sintaktik imkoniyatlari va ularda milliy ong va madaniyat aloqadorligi aks etishi haqida aniq tasavvurga ega bo`ladi.</p>
Ta'lim berish usullari	Axborotli ma'ruza, venn diagrammasi, klaster, “Bahs-munozara” metodi, T-chizma
Ta'lim berish shakllari	Ommaviy, individual, guruhli.
Ta'lim berish vositalari	O`quv qo`llanma, darslik, kompyuter texnologiyalari, slaydlar, markerlar
Ta'lim berish sharoiti	Texnik vositalardan foydalanishga va guruhlarda ishlashga mo`ljallangan auditoriya, o`quv xonasi
Monitoring va baholash	Og`zaki nazorat, test

**“Sodda gap qolipi va uning turlari” mavzusidagi ma’ruza
mashg`ulotining texnologik xaritasi**

Ish bosqichlari va vaqtি	Faoliyat mazmuni	
	Ta’lim beruvchi	Ta’lim oluvchilar
Mavzuga kirish (15 daqiqa)	<p>1. Uyga berilgan vazifani, ya’ni talabalar to`ldirib kelgan insert jadvalini tekshiradi. Bir nechta ishni izohlaydi(1-ilova).</p> <p>1.1 Ma’ruza mashg`uloti nomini aytadi, ma’ruza mashg`uloti rejalarini ekranga chiqaradi. Mashg`ulot mavzusi, uning maqsadi va o`quv faoliyati natijalarini e’lon qiladi(2-ilova).</p>	<p>Tinglaydilar.</p> <p>Bajaradilar.</p>
2-bosqich asosiy bosqich (55 daqiqa)	<p>2.1.Talabalar bilimini faollashtirish maqsadida “Bahs-munozara” usulini qo`llaydi:</p> <p>“Bahs-munozara” usulini qo`llash tartibini tushuntiradi, guruhlar faoliyati natijasini talabalar ishtirokida tahlil qiladi.</p> <p>2.2.Talabalar guruhlarga ajratiladi.</p> <p>2.3.Har bir guruh alohida qatorlarga bo`linadi.</p> <p>2.4. Mavzu bo`yicha muammoli savollar slayd orqali va og`zaki beriladi.</p> <p>2.5.Guruh a’zolarining har bir savol bo`yicha fikrmulohazalari tinglanadi.</p> <p>2. 6. Har bir savol bosqichma-bosqich muhokama qilinadi va aniq va maqbul yechimlar tanlab olinadi.</p> <p>2.8. O`qituvchi jarayonni kuzatadi va boshqarib boradi.</p> <p>2.9.Dars so`ngida o`zlashtirilmagan ma’lumotlar o`qituvchi tomonidan to`ldirilib, mavzu muhokamasi yakunlanadi.</p> <p>Mavzu bo`yicha talabalarda yuzaga kelgan savollarga javob qaytariladi(3-ilova).</p>	<p>Talabalar guruhlarga bo`linadilar.</p> <p>Ma’lum qatorlardan o`rin oladilar. Guruh a’zolari bir-birlarining fikrlarini eshitib, to`ldirib boradilar. Fikrlar muhokamasida qatnashadilar va eng maqbul yechimni tanlaydilar.</p> <p>Bu yechimlarni yozib oladilar.</p>
3.Yakuniy bosqich (10 daqiqa)	3.1 Mavzu bo`yicha yakuniy xulosalar qiladi. Mazkur mavzu bo`yicha egallangan bilimlarning dolzarbligi va ahamiyatli ekanini alohida qayd	Savol beradilar.

	<p>etadi hamda kelajakda ushbu bilimlardan qayerlarda foydalanishi mumkinligi to`g`risida ma'lumot beradi.</p> <p>3.2 Mashg`ulot jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni alohida qayd etadi. Boshqa talabalarni ham faollikka undaydi. Talabalarga navbatdagi mavzu bo`yicha topshiriq beriladi. Mustaqil ishslash uchun vazifa beradi.O`tilgan mavzu asosida SGlarining nutqiy voqelanishini tahlil qilish(4-ilova).</p>	Vazifani yozib oladilar
--	--	-------------------------

1-ilova(uyga berilgan topshiriq tahlili)

«Insert» metodi. Bu o`zlashtirilishi ko`zda tutilgan yangi mavzu bo`yicha o`quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash va ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko`nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Jumladan, talabalarga quyidagi yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn-topshiriq berilgan bo`ladi:

Gap – kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlata digan asosiy birlik bo`lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko`rinishidir. Gap so`zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi.Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning formasi sanalgan so`z va so`z birikmalardan tuziladi. Gapning tashkil etuvchilari so`z birikmalaridir. Gapning ifoda maqsadini o`zgartuvchi vositalar gap tarkibiga kiritilsa ham, sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, so`roq olmoshlari, yuklamalar). Egasiz gaplar[WP_m] gaplarda kesim tarkibidagi (P_m)ning shaxs-son ma'nosи o`ta kuchsizlanib, gap tarkibidagi eganing mutlaqo bo`lmasligini keltirib chiqaradi. Semantik-funksional shakllangan gap([WP]) ham egasiz gapning alohida ko`rinishi: 1. - Bugun bormoqchimisan? - Ha. 2. - U ham bormoqchimi? -Albatta. 3. - Kitobni olasanmi? - Bo`lmasam-chi!

Guruhlarga bo`lingan talabalar hamkorligi ostida quyidagi insert jadvali kataklari to`ldiriladi.

“Insert” jadvali

Nº	V	-	+	?
	<i>(bu men bilgan ma'lumotlarga mos)</i>	<i>(bu men bilgan ma'lumotlarga zid)</i>	<i>(men uchun bu yangi ma'lumot)</i>	<i>(men uchun bu fikr tushunarsiz; ma'lumotni aniqlash, to`ldirish zarur)</i>
	<i>Gap kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlata digan asosiy birlik bo`lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko`rinishi dir.</i>	<i>Gapning ifoda maqsadini o`zgartuvchi vositalar gap tarkibiga kiritilsa ham, sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, so`roq olmoshlari, yuklamalar).</i>	<i>Egasiz[WP_m] gaplarda kesim tarkibidagi (Pm)ning shaxson ma'nosи o`ta kuchsizlanib, gap tarkibidagi eganing mutlaqo bo`lmasligini keltirib chiqaradi.</i>	<i>Semantik-funksional shakllangan gap([WP]) ham egasiz gapning alohida ko`rinishi: 1. - Bugun bormoqchimisan? - Ha. 2. - U ham bormoqchimi? - Albatta. 3. - Kitobni olasanmi? - Bo`lmasam-chi!</i>

2- ilova(Mavzu bo`yicha ma'ruza rejasi , tayanch tushunchalar va adabiyotlar e'loni)

1. Nutqiy gapning belgilari.
2. Gapning shakllanishida leksik va morfologik omil.
3. Gapni shakllantirishda ohangning ahamiyati.
4. Gap LSQi va uni tiklash.
5. Kesim. Kesimlik kategoriyasi.

6. Grammatik shakllangan gaplar.
7. Semantik-funktional shakllangan gaplar.

Tayanch tushunchalar: kesim, kesimlik kategoriyasi, gap markazi, grammatik shakllangan gaplar, semantik-funktional shakllangan gaplar, gap bo`laklarining darajalanishi, kesimning tarkibi, kesimlik shakllari, lisoniy va nutqiy birliklar, lison va nutq, UMIS va YHVO, qolip va hosila, o`zbekcha gap.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Каримов Ислом. Юксак маънавият–енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.-176 б.
2. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Неъматов X., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари – Т. 1999.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbanova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. –T., 2009.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (садда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.
6. Фуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис.– Т., 1987.
7. Валгина Н.С. Современный русский язык: Синтаксис.– М.: Высш. шк., 2003.– 416 с.

3-ilova (“Sodda gap qolipi va uning turlari”ni o`qitishda “Bahs-munozara” metodini qo`llash)

Birinchi bosqich. Muammoli savol beriladi:

- Gapga qanday ta’rif berish mumkin?
- Nutqiy va lisoniy qoliqlar orasidagi farq nimada?
- Gap uchun asosiy unsur nima?
- Gap turlari nimalar asosida belgilanadi?

Ikkinchi bosqich. Talabalar tomonidan fikrlar bildiriladi:

- Gap – nutqning tugallangan (nisbiy tugallangan) fikr ifodalaydigan bo`lagi” (Oybek - ijodkor).

- Gap – kishilarining bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlataligida asosiy birlik, fikr ifodalashning eng oddiy va usullik ko‘rinishi.
- Lisoniy qoliplar UMIS, nutqiy qoliplar esa AHVO tabiatli bo`ladi. Lisoniy qoliplar moddiylikdan xoli bo`ladi.
- Gapning asosiy belgisi uning kesimlik ko`rsatkichlari bilan shakllanganligidir (*Imtihon boshlandi*).
- Sodda gaplar yig`iq va yoyiq ko`rinishlarga ega (*O`qituvchiman; Qishning izg`irin kunlari.*)

Uchinchi bosqichda fikr-mulohazalar tinglanadi.

To‘rtinchi bosqich. Fikr-mulohazalar tahlil qilinadi.

Aniq va maqbul yechim tanlab olinadi:

- Kishi ongidagi fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchadan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchaning shakli sanalgan so‘z va so‘z birikmalaridan tuziladi. Gapning tashkil etuvchilari – so‘z (ibora ham), grammatik shakl va so‘z birikmali.
- nutqiy gapning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:
  - 1) gap nisbiy tugal fikr anglatadi;
  - 2) gap grammatik shakllangan bo‘ladi;
  - 3) tugal fikr va sintaktik shaklga muvofiq tugallangan ohangga ega bo‘ladi;
  - 4) axborot beruvchi eng kichik birlik sanaladi.

Nutqda gaplar turli-tuman: 1 *Shavkat kitobni o‘qidi.* 2 *Ortadi sevinchim.* 3 *Farg‘ona, go‘zalsan.* Shuning uchun ularning qoliplari ham turli-tuman bo‘lishi tabiiy.

- Gap turlari kesim vazifasida turgan bo`lakning kengayishi asosida belgilanadi.

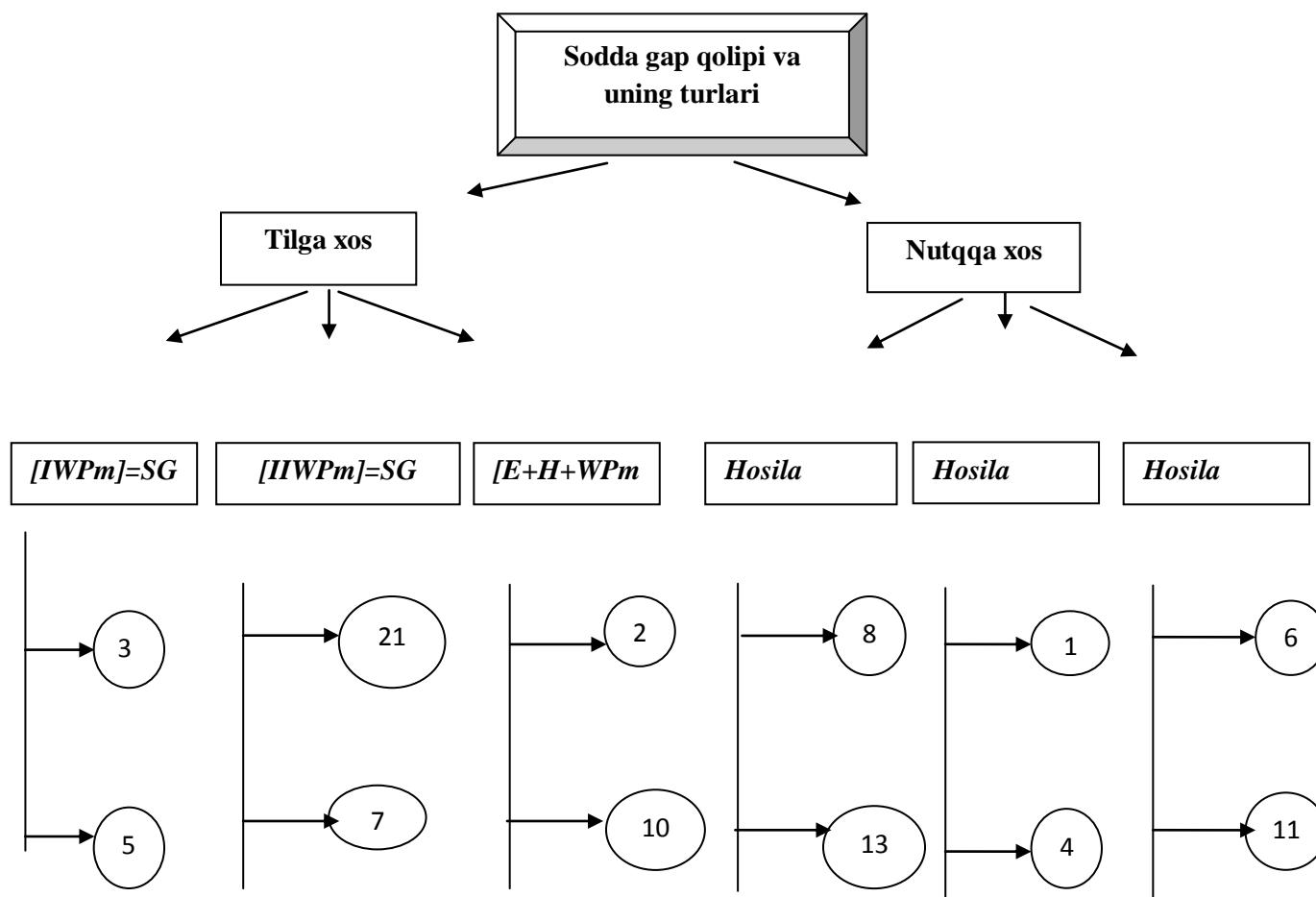
O‘qituvchi muammoning yechimlari asosida mavzu bo‘yicha shakllangan nazariy asoslarni quyidagicha umumlashtiradi:

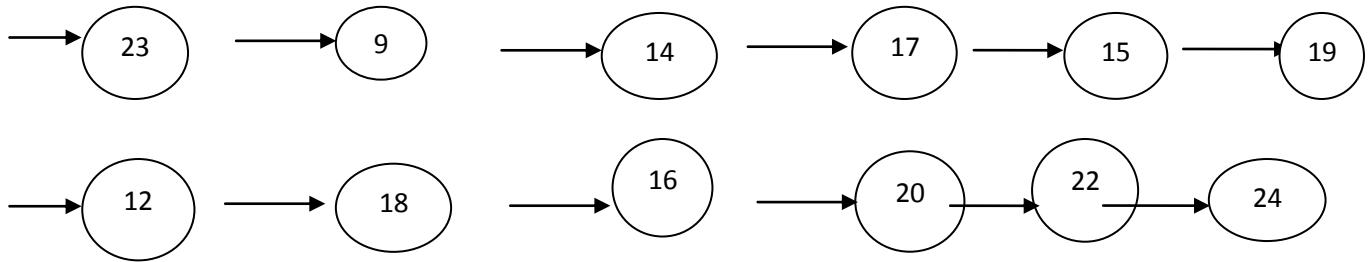
- Kesim har doim mustaqil so‘z va kesimlik shakllaridan iborat bo‘lganligi bois, uni shartli ravishda «atov birligi+kesimlik qo‘sishchasi» yoki [WP_m] (W-inglizcha *word*, P_m esa *predikat* va *marker* so‘zlarining bosh harflari) shartli belgisi bilan belgilaymiz. [WP_m] sodda gaplarning eng umumiyligi bo‘lib, u aksariyat sodda gapda voqelanadi. Boshqa gap bo‘laklarining birortasi gapda bo‘lmashligi mumkin, lekin kesimning bo‘lmashligi mumkin emas. Lisoniy sathda [WP_m] bir necha oraliq ko‘rinishlarga ham ega bo‘ladi.

-Ega gap kesimini shakllantiruvchi (P_m) – kesimlik kategoriyasida mujassamlashgan shaxs-son (Sh) ma’nosini muayyanlashtiruvchi gap kengaytiruvchisi: *Elchibek asta o‘rnidan turdi*.

-Gap turlari gap lisoniy sintaktik qolipi [WPm]ning [W] hamda [Pm] qismlarining kengayishi asosida belgilanadi.

4-ilova (Sodda gap qolipi va uning turlarini klasterda ifodalang(Uyga beriladigan topshiriq).

1. Bolalarimizni yoshlidan kattani hurmat qilishga o‘rgatishimiz zarur.
2. [WP_m] gap kengaytiruvchilari bilan kengayadi.
3. Uning tarkibi faqat kesimdan iborat bo`ladi.
4. Maqsadim – o‘qimoq.
- 5.Odatda uning kesimi majhul nisbatdagi fe`llar bilan ifodalanadi.
- 6.Ukam universitetda o`qydi.
7. Bu turdagи gaplarning kesimidan hamisha egani tiklash mumkin.
8. Bugun stadionga boriladi.
- 9.So`z kengaytiruvchilariga ega bo`ladi.
10. Bu turdagи gaplarda har ikkala gap kengaytiruvchisi ishtirok etadi.
- 11.Poyezd Toshkentga yaqinlashdi.
- 12.Bu turdagи gaplar nutqiy bosqichda ixcham gaplarni yuzaga keltiradi.
13. O‘n minut qadar yo‘l yurildi (Oyb.)
- 14.Bu sodda gapning maksimal qolipi hisoblanadi.
15. Sherzod yulduzni benarvon uradigan yigit.
- 16.Bu turdagи gapni olima M.Qurbanova o‘rgangan.
17. Jizzaxga borish uchun Samarqanddan o‘tiladi.
18. Bu turdagи gaplarda faqat bitta gap kengaytiruvchisi ishtirok etadi.
- 19.Bahor keldi seni so`roqlab.
20. Institutning o‘ttiz yili davomida ulkan yutuqlarga erishildi.
21. Bu turdagи gaplar nutqiy bosqichda kengaygan gaplarni yuzaga keltiradi.
22. Yigit kishining uyalgani – o‘lgani.
- 23.Bunday gaplarda ega tiklanmaydi.
24. Men bugun erta turib tongni ro`rdim.

Jaboblari:

[IWP_m]=SG: 3,5,23, 12

[IIWP_m]=SG:21,7, 9,18

[E+H+WP_m] = SG:2,10,14,16

Hosila: 8,13,17,20

Hosila: 1,4,15,22

Hosila:6,11,19,24,

“SODDA GAP QOLIPI VA UNING TURLARI” BO`YICHA

MA’RUZA MATNI

Reja:

8. Nutqiy gapning belgilari.
9. Gapning shakllanishida leksik va morfologik omil.
10. Gapni shakllantirishda ohangning ahamiyati.
11. Gap LSQi va uni tiklash.
12. Kesim. Kesimlik kategoriysi.
13. Grammatik shakllangan gaplar.
14. Semantik-funksional shakllangan gaplar.

Tayanch tushunchalar: Kesim, kesimlik kategoriysi, gap markazi, grammatik shakllangan gaplar, semantik-funksional shakllangan gaplar, gap bo`laklarining darajalanishi, kesimning tarkibi, kesimlik shakllari, lisoniy va nutqiy birliklar, lison va nutq, UMIS va YHVO, qolip va hosila, o`zbekcha gap.

Nutqiy gapning belgilari. Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iboratdir. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon bo`ladi. Gap – kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlataladigan asosiy birlik bo`lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko`rinishidir. Gap so`zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi. Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning formasi sanalgan so`z va so`z birikmalardan tuziladi. Gapning tashkil etuvchilari so`z birikmalaridir.

Tilning asosiy vazifasi odamlarning bir-birlarini tushunishlari va gaplashishlarida vosita bo`lib xizmat qilishdir. Axborot uzatish va qabul qilish vositasi bo`lish tilning kommunikativ mohiyatidir. Kommunikatsiya jarayoni jamoani taqozo qiladi. Aniqrog`i, muayyan tilda axborot uzatish va qabul qilish shu tilda so`zlashish malakasiga ega kishilarni taqozo qiladi. Bu esa kommunikatsiya jarayonining ijtimoiy tabiatliligidan dalolat beradi.

Gap sintaktik yaxlitlik bo`lib, bu uning grammatik shakllanganligi tarkibiy uzvlari bir butunlik holiga kelganligi bilan izohlanadi. Demak, gapda bir necha jihat birlashgan bo`ladi. Birinchi jihat gapning moddiy qobig`i bo`lib, bu uni tashkil etuvchi so`z va grammatik shakllardir. Masalan, har qanday gapda kesimlik ko`rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi (kesim)ning bo`lishi shart. Ikkinchchi jihat ana shu moddiy qobiqqa singdirilgan aqliy mahsul – fikr – axborotdir.

Uchinchi jihat esa so`zlovchining voqelikka munosabati – hissiy holatidir. Bu uch jihat tildagi triada(uchlik)ni –sintaktika, semantika va pragmatika birligini tashkil etadi.

Ma'lum bo`ladiki, gap kommunikativ birlik sifatida o`zida fikriy (semantik) va hissiy (pragmatik) kommunikatsiyani tashiydi. Bu barcha gaplar mutlaq ham fikriy, ham hissiy kommunikatsiyaning birligidan iboratdir degan xulosaga olib kelmasligi lozim. Chunki ayrim gaplarda hissiy munosabat sezilarsiz bo`lsa, ayrimlarida sof hissiy kommunikatsiyagini mavjud bo`ladi (*Oh! Voy!*). His-tuyg`ularni ifodalashda tildan boshqa vositalar (musiqa, raqs, imo-ishora) mavjudligi ham hissiy kommunikatsiyaning nisbiy mustaqilligini ko`rsatadi.

Gap, avvalo, sintaktik tugallangan qurilma ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu u orqali ifodalanayotgan fikrning nisbatan tugallanganligi bilan belgilanadi. Sintaktik tugallanganlik gapning kesimlik ko`rsatkichlari bilan shakllanganligi va tugal ohangga egaligidir. Gap kesimga ega bo`lmasdan tugal fikr ifoda eta olmaydi.

Til sathlardan iborat. Til yaxlit vujud ekan, bu sathlar gapning asosiy vazifasi bo`lgan axborot uzatish va qabul qilish jarayonida butunlik sifatida ishtirok etishi lozim. Buni biz gapda ko`ramiz. Gapning sintaktik tugalligi uchun, dastavval, ma'lum bir mustaqil so`z va kesimlik shakli talab etiladi. *O`qidim* birligi *o`qi* leksemasi va *-dim* kesimlik shakli birikuvidan iborat. Demak, bunda tilning tarkibiy uzvlari – leksik va morfologik sathlarining birlikdagi harakati ko`zga tashlanadi.

Gapning shakllanishida leksik omil. Fikr tushunchalarsiz bo`limgani kabi gapning ham asosida, avvalo, so`z yotadi. Zero, gapning asosidagi atov birligi voqelangan leksemalardir. Leksemalarning guruhanishida ham yetakchi omillardan biri sifatida ularning sintaktik imkoniyatlari yotishi bejiz emas. Shu boisdan tilshunoslikda gap bo`laklari va so`z tushunchalari munosabati ustuvor masalalardan biri sifatida qaraladi. Gap bo`laklari turli mustaqil so`z turkumlari bilan ifodalanaveradi. Biroq har bir gap bo`lagi uchun ma'lum bir so`z turkumi ko`proq xoslangan bo`ladi – semantik va grammatik xossalari bilan ma'lum bir gap bo`lagi vazifasiga mos so`zlar bor. Masalan, «kesim vazifasida kelish uchun ko`proq fe'l xoslangan» (I.Meshchaninov.) Ega, to`ldiruvchi vazifasida, asosan, ot va ot vazifasidagi so`zlar keladi. Bu so`z turkumlarining umumiy ma'noviy tabiatini va grammatik xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, ot turkumi ko`proq tobe bo`lak (ega, to`ldiruvchi, aniqlovchi) vazifasida kelganligi bois tobellovchi vosita bo`lgan kelishik qo`shimchalari faqat otga, kesim vazifasida ko`proq fe'l kelganligi bois kesimlik shakllari faqat unga xosdek tasavvur uyg`otadi. Bu turkumlarning qaysidir vazifaga ko`proq xoslanganligi bilan belgilanadigan «aldamchi» tasavvurlardir.

Aytiganlar asosida shunday pirovard xulosaga kelish mumkin: har bir so`z turkumi muayyan gap bo`lagi vazifasiga ko`proq xoslangan bo`lsa-da, bu vazifada boshqa turkum so`zлari ham kelaverganligi kabi, ma'lum vazifaga xoslanganlik uni nutqda boshqa mavqe egallahdan mahrum qilmaydi. Shu boisdan so`zning qaysi turkumga xosligini belgilashda uning qaysi gap bo`lagi vazifasida kelishi nisbiy, barqaror bo`lmagan asos vazifasini o`taydi.

Gapning shakllanishida morfologik omil. Gapni so`z, so`z birikmasidan farqlovchi belgi uning maxsus morfologik ko`rsatgich – kesimlik qo`shimchalari bilan shakllanganligidir. Zero, eng «kichik» gap morfologik shakllangan atov birligidir. Misollar: *O`qituvchiman*. *Ishladim*. Bu «kichik» gaplar atov birligi (*o`qituvchi*, *ishla*)dan mahrum etilsa, bu o`z holicha hech qanday qiymat kasb etmaydigan morfologik shakl – [-dim] qoladi. So`z birikmasida shu hol yuz beradi. Biroq mazkur gaplar morfologik shakldan ajratilsa, tilning boshqa sathi birliklari (so`z, SB)dan farqlanmay qoladi. Demak, kesimlik shakli bamisol qaratqich va tushum kelishiklari qo`shimchalari kabi gapda asosiy sintaktik vazifa – kesimni shakllantirishga ixtisoslashgan shakldir. Vositasiz to`ldiruvchi vazifasidagina kelish tushum kelishigi shakli uchun qanchalik qat'iy va xususiy bo`lsa, «*Kelay*», «*O`qituvchiman*» kabi nutqiy birliklaridagi morfologik shakllar uchun kesimni shakllantirish shunchalik qat'iy va xususiydir.

Kesimlik shaklining boshqa morfologik shakllardan farqi uning bir necha ichki kategoriyalarning qorishishidan hosil bo`ladigan murakkab tabiatga egaligidir. Aniqrog`i, kesimlik kategoriysi kesim vazifasini birgalikda qaror toptiruvchi – shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl kategoriyalari sintezidan iboratdir. *O`qidim* gapida kesimlik shakli maxsus ko`rsatgichlarga ega bo`lsa, *bu yer shahar* gapida u nol shakllidir. Zero, bu gapda ham III shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, anqlik mayli ma'nolari anglashilib turibdi.

Morfologik shakllardan faqat aloqa-munosabat (sintaktik) shakllarigina gap qurilishiga daxldor bo`lib, ulardan faqat kesimlik kategoriysi gap mohiyatiga tegishlidir. Chunki kesimlik kategoriyasiz gap shakllanishi mumkin emas. Gap mohiyati «atov birligi+kesimlik qo`shimchalari» tarzidadir. Aloqa-munosabatning boshqa shakllari (kelishik, egalik) esa gap tarkibidagi so`zlarni bog`lash uchungina xizmat qilib, SB mohiyatini tashkil etishda ishtirok etadi.

Gapni shakllantirishda ohangning roli. Nutqiy gapning muhim belgilaridan biri uning tugallangan ohangga ega bo`lishidir.

Gapning fikriy va sintaktik tugalligi ohang jihatidan ham tugallik va yaxlitlikni taqozo qiladi: tugallangan ohang fikrning va sintaktik qurilishning tugalligini bildirib turadi. Zero, gap va gap bo`lmagan nutqiy hodisa (so`z, SB) larning muhim farqlaridan biri ham tugal bo`lmagan ohangga ega bo`lishidir. Masalan: 1. *Kelgan o`quvchi*. 2. *Kelgan – o`quvchi*. Bu nutqiy hodisalarining

birinchisida ohang ko`tariluvchi, ikkinchisida esa tushuvchidir. Ko`rinadiki, birinchi hosila aniqlovchi-aniqlanmish tipidagi birikma bo`lib, u fikr anglatmaydi va bu uning tugal bo`lmanagan ohang bilan aytlishini talab qiladi. Ikkinci hosila (*Kelgan o`quvchi*) ham tarkibi jihatdan oldingi hosilaga o`xshaydi, lekin tarkibida kesimlik shakli va ma`nosi borligi uchun tugal ohang bilan aytildi. Shu boisdan birinchi qurilma ochiq, yakunlanmagan, ikkinchisi yopiq va tugallangandir. Bir so`zning o`zi ham goh tugal, goh tugallanmagan ohang bilan aytishi mumkin. Qiyoslang: 1.*Qish*. 2.*Qish* ...

Demak, so`z yoki birikma fikriy, sintaktik va ohang jihatidan tugallikka ega bo`lib, gap tusiga kiradi. Gap bo`laklari orasidagi munosabatni ko`rsatishda ham ohang muhim rol o`ynaydi: *Salim, ukam o`qishga kirdi* va *Salim ukam o`qishga kirdi* gaplarida *Salim* so`zining (1-gapda) undalma yoki (2-gapda) aniqlovchi ekanligi og`zaki nutqda ohang orqali bilinib turadi.

Aytiganlar asosida nutqiy gapning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko`rsatish mumkin:

- 1.Gap nisbiy tugal fikr anglatadi.
- 2.Gap grammatik shakllangan bo`ladi.
- 3.Tugal fikr va sintaktik shaklga muvofiq tugallangan ohangga ega bo`ladi.
- 4.Axborot beruvchi eng kichik birlik sanaladi.

Gap LSQi va uni tiklash. Lisoniy sathda nutqiy gaplarning eng umumiy va boshqa lisoniy birliklardan farqli jihatlarini o`zida mujassamlashtirgan lisoniy sintaktik qoliplar o`rin oladi. Bu lisoniy sintaktik qolip umumiy zotiy mohiyat hisoblanib, lisoniy UMIS tabiatiga ega bo`ladi va barcha nutqiy gaplarda xususiyashgan holda namoyon bo`ladi. Sistem-struktur yondashuvda muayyan gaplar nutq hodisasi sanalib, ularning umumiyligi LSQdir.

LSQlar nutqiy hodisa sifatidagi gaplarning asosiy grammatik va struktur (qurilish) xususiyatlarini o`zida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida qancha o`zgarmasin, uning qurilishi o`zgarmasdan qolaveradi: [ega+hol+kesim]. Gapning ifoda maqsadini o`zgartuvchi vositalar gap tarkibiga kiritilsa ham, sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, so`roq olmoshlari, yuklamalar).

Nutqdagi gaplar turli-tumandir: 1. *Sevar kitobni o`qidi*. 2. *Buxoro, qadim tarix beshigisan*. Shuning uchun ularning qoliplari ham turli-tuman bo`lishi tabiiy. Yuqoridagi *Sevar kitobni o`qidi* tipidagi cheksiz gaplar (*Akam xatni jo`natdi. Nodira o`z she`rini o`qib berdi*) uchun (ega+to`ldiruvchi+kesim), *Buxoro, qadim tarix beshigisan* tipidagi cheksiz gaplar uchun (undalma, aniqlovchi+qaratuvchi+kesim) qoliplari umumiyyidir. Aytiganlardan ikkita muhim xulosaga kelish mumkin:

- 1.Qoliplar cheksiz gaplar uchun umumiyyidir.
- 2.Bu qoliplarni ham cheksiz ajratish mumkin.

Ikkinci xulosa lisoniy birliklarning cheklanganligi haqidagi qoidaga ziddir. Demak, yo qoliplar haqidagi xulosa hali izchil va mukammal emas yoxud

ajratilgan qoliplarda umumiylig yuqori darajada emas. Zero, boshqa lisoniy birliklar kabi qoliplar ham miqdoran chekli va mohiyatan umumiylig bo`lishi lozim.

Gaplarda keltirilgan qoliplarning cheksizligi sababi gaplarni umumlashtirishning ancha quyi bosqichida ekanligidir. Chunki [undalma, aniqlovchi+qaratuvchi+kesim] va [ega+kesim] qoliplari ham o`zaro farqli va umumiylig belgi-xususiyatlarga egadir. Bu qoliplar undalma, aniqlovchi, ega va kesim uzvlari asosida o`zaro farqlanadi, biroq har ikkalasi uchun ham kesim uzvi qanchalik cheksiz ko`rinish kasb etmasin, ular lisonda bitta umumiylikka ega bo`lishi va bu umumiyligning zarrasi gap bo`lib kela oladigan istalgan hosilada mavjud bo`lishi shart va zarur. Xo`sh, o`zbek nutqida qo`llanila oladigan gaplardagi yuqori darajadagi umumiylig nimadan iborat va u qanday tiklanadi? Buni aniqlash uchun bir necha o`nlab gaplar olinib, ulardan nosintaktik, ya`ni almashtirilsa ham, o`zgartirilsa ham, gap mohiyatiga daxl qilmaydigan fonetik (gap ohangi), grammatik (gap bo`laklari uchun asos bo`lgan so`z turkumlari) hodisalar, so`zlovchining kommunikativ niyati (ifoda maqsadi: darak, so`roq, buyruq), emotsiyonal jihatlar (gapdagi his-hayajon), gap bo`laklari tarkibi (yig`ma, yoyiq, analitik bo`laklar), shaxsning tavsifi kabilar gapning zotini qorong`ilashtiruvchi o`zga hodisalar, tajallilar sifatida gap tarkibidan chetlashtiriladi. Shuningdek, tajallilardan xoli qilingan cheksiz qoliplardagi farqlar e'tibordan soqit qilinib, umumiyliklar saqlab qolinaveradi. Demak, gap LSQini tiklash (aniqlash) ikki bosqichda amalga oshiriladi:

1.Nosintaktik hodisalarni chetlashtirish.

2.Farqlarni soqit qilish–aynanliklarni ajratish.

Kesimlik kategoriyasi. Gap bo`laklari [Pm] ma`nosi bilan uзвиy bog`liqidir. Shu boisdan gap bo`laklarini ko`rib o`tish bevosita gapning «jon»ini, markazini shakllantiruvchi vosita –kesimlik kategoriyasining tarkibi, ma`nolari va ifodalanish usullariga qisqacha sharh berishimiz zarur. Zero, gap kengaytiruvchilari tushunchasi, ularni ajratish shu asosda gapning struktur zaruriy va ixtiyoriy tarkibiy qismlarini ajratish gapning «yuragi», gapning gap ekanligini ta`minlovchi kesimlik kategoriyasi va uning ko`rsatgichlari, ifodalanish xususiyatlari bilan uзвиy bog`liqidir. Shu sababli gapning gapligini, ya`ni bir nisbiy tugal fikrni, so`zlovchining hukmini, o`y-xayollarini boshqalarga yetkazishning, ular tomonidan to`g`ri anglanishining eng muhim omili – bu nutq bosqichida nutq sharoiti, lisoniy bosqichda esa kesimlik kategoriyasidir.

Demak, kesimlik kategoriyasi fikrni shakllantiruvchi uni tinglovchiga yetkazishning eng muhim lisoniy omildir. Kesimlik kategoriyasi mazmun jihatidan tasdiq-inkor (T), so`zlovchining bayon etilgan fikrga bildirgan munosabati (M), zamon (Z) va shaxs-son (Sh) ma`nolaridan tarkib topadi. (Buni qisqacha, shartli ravishda T, M, Z, Sh deb belgilaymiz va qulaylik uchun keyingi o`rinlarda ana shu shartli qisqatmalardan foydalanamiz). Bu ma`nolar yaxlit holda voqelangandagina ichki mazmun tomonini namoyon qila oladi. T, M, Z, Sh ma`nolarining har biri

alohida-alohida ravishda yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, modal so`zlarda mayl (modallik) ma'nosi bo`ladi. Kishilik olmoshlari va egalik qo'shimchalarida shaxsson ma'nosi yetakchilik qiladi. Tasdiq-inkor so`zlari(*ha*, *yo`q*)da bo`lishli-bo`lishsizlik (-ma, 0)da tasdiq-inkor ma'nosi yorqin ifodalangan bo`ladi. Payt ravishlari, zamon otlari, shuningdek, o`rin-payt kelishigi shaklida, ravishdosh va sifatdoshlarda zamon ma'nosi ifodalanadi. Lekin bularning barchasi alohida-alohida voqelanishlar bo`lib, kesimlik vazifasida yuzaga chiqishidan boshqa holatlarda yaxlit sistem tabiatga ega bo`lmaydi. Zero, kesimlik kategoriyasi mazkur alohida olingan kategoriyalarning yaxlitligi (sistemasi)dan iboratdir. Har qanday tizim o`z tarkibiy qismlarining oddiy yig`indisidan kattaroq butunlikdir. Chunki T,M,Z,Sh, kategoriyalari kesimlik kategoriyasida birlashar ekan, bu butunlik tarkibiy qismlarida avval bo`lмаган, lekin sistema tashkil etganda tug`iladigan hodisalarini ham qamrab oladi. Masalan, *o'tgan yili o'qimagan odam* birikuvidagi *o'qimagan* so`z shakliga birikuvchi *o'tgan yili* so`z kengaytiruvchisi (lekin gap bo`lagi emas)dir. *U o'tgan yili o'qimagan* gapidagi *o'tgan yili* so`z shakli gap bo`lagi (hol)dir. Demak, bиринчи qurilmadagi kesimlik kategoriyasi a'zosi emas, shu boisdan uning birikuvchisi (*o'tgan yili*) gap bo`lagi emas. Ammo ikkinchi qurilmada -*gan* kesimlik kategoriyasining tarkibiy qismi bo`lib, uning birikuvchisi gap bo`lagidir. Gap kesimlik tarkibidagina gap bo`laklarini o`ziga tobelaydi. Bu uning butunlik tarkibida kasb etgan yoki namoyon bo`lgan belgisidir.

Kesimlik kategoriyasining nutqiy gaplarda voqelanishidagi ikki holatini farqlash lozim.

1.Kesimlik kategoriyasining grammatick (morphologik) shakllar orqali voqelanishi.

2.Kesimlik kategoriyasining semantik-funksional ifodalanishi.

Bundan kelib chiqqan holda gaplarni ikkiga ajratish mumkin:

1.Grammatik shakllangan gaplar.

2.Semantik-funksional shakllangan gaplar.

Grammatik shakllangan gaplar. Grammatik shakllangan gaplarda kesimlik kategoriyasi shakli kesimlik qo'shimchalarining faqat o`zi bilan yoki bog`lama va kesimlik qo'shimchalari vositasida yosalishi mumkin. O`zbek tilida kesimlik qo'shimchalarining quyidagi turlari mavjud.

1.Kesimlik kategoriyasining tarkibiy qismlari sinkretik, ya'ni ajralmas, bitta moddiy ko`rinishda berilgan qo'shimchalar bo`ladi: *o`qi -y*, *ket- aylit*, *kel- di*. Bu qo'shimchalar (-y, -aylik, -di) ning har birida tasdiq-inkor, shakl, zamon va shaxsson ma'nolari birgalikda umumi shaklga egadirlar. Masalan, *o`qiy* kesimidagi -y qo'shimchasi bo`lishlilik (-may uning bo`lishsiz shakli), buyruq- istak mayli(bunda -sin, -ng, (*o`qisin*, *o`qing*) bilan paradigma – o`xshashlik qatori hosil qiladi),

kelasi zamon, birinchi I shaxs (II shaxs—*o`qi*), birlik (ko`plikda—*o`qiylik*) ma`nolariga ega. Bunday holatni *borsa*, *yozsa* so`zshakllari tarkibidagi shart mayli qo`shimchasida ham ko`rish mumkin. Bunday sinkretik shaklli ma`nolar nol morfemalarda ham mavjud: 1.*O`qi!* 2. *Mirtemir – shoir.* 3.*Kuz.*

2. Kesimlik qo`shimchasi tarkibida tasdiq-inkor alohida qo`shimcha bilan, modallik, mayl, zamon, shaxs-son qorishiq ravishda bitta qo`shimcha bilan beriladi: *kel - ma - di*, *kel - ma - y*.

3. Kesimlik qo`shimchasi tarkibida tasdiq-inkor, modallik, zamon ma`nolari qorishiq holatda bir qo`shimcha bilan, shaxs-son ma`nosini boshqa qo`shimcha bilan beriladi: *bor- sa -ng*, *o`qi- sa -ngiz*, *ko`r- di - mi*.

4. Kesimlik qo`shimchasi tarkibida tasdiq-inkor alohida, shaxs-son alohida, modallik va zamon ma`nolari qorishiq qo`shimcha bilan ifodalanadi: *ko`r-ma-di- ngiz*.

5. Kesimlik kategoriyasining har bir ma`nosini alohida-alohida qo`shimchalar bilan ifodalanadi: *ko`r-ma-sa-ydi-ngiz*.

6. Kesimlik kategoriya ma`nolarini ifodalashda bog`lama yoki to`liqsiz fe'l vositalarida yuzaga chiqadi. Masalan: *Borgan yigit men bo`laman* (A.Muxtor). *Hamon yodimdadir: gul chog`i erdi* (Uyg`un, I.Sulton).

7. Kesimlik kategoriyasi ma`nosini harakat tarzi shakllari bilan analitik usulda ifodalanadi: *Uni ko`rdu-yu, suyunib ketdi. Meni ko`rganingni hech kimga ayta ko`rma.* Sanab o`tilgan barcha vositalar lisoniy mohiyat nuqtayi nazaridan bir kategorianing shakllari sifatida baholanadi va lisoniy sintaktik qolipda, aytilganidek, bitta ramz – [Pm] shartli belgisi bilan beriladi. Quyidagi gaplarning kesimlariga diqqat qiling.

Sensan har narsadan mo`tabar aziz (W–sen, Pm – san).

Ha, ha, ammamning buzog`isan* (W – *buzog`i, Pm – *san*).

U dengiz hukmdori edi (W – *dengiz hukmdori*, Pm – *edi*.)

U shu yerda yashaydi, uyi ham shu mакtabda (W – *yasha*, *mакtabda*, Pm – *di*).

Ma`lum bo`ladiki, [WPm] [W] va [Pm] qismlaridan iborat bo`lib, atash ma`nosini [W], kesimlik ma`nosini [Pm] ko`rsatgichlari beradi.

Semantik-funksional shakllangan gaplar. Bunday gaplar to`rtga bo`linadi:

Modal so`z- gaplar (*Kelasizmi? – Albatta*).

Undov so`z-gaplar (*Beh-beh! Oh-oh*).

Tasdiq inkor so`z-gaplar (*Ha, yo`q*).

Taklif-ishora so`z-gaplar (*Ma*).

Bu so`z-gaplarning barchasida kesimlik kategoriyasi ma`nosini (TMZSh) so`zning lug`aviy ma`nosida mujassamlashgan bo`ladi. Shuning uchun bunday so`z-gaplar:

- a) hech qachon kesimlik qo`shimchalarini qabul qila olmaydi;
- b) nutqda alohida gap bo`lib kela oladi;
- v) boshqa gap tarkibiga kirganda, uning biror bo`lagi bilan semantik aloqaga kirishmaydi va o`z mustaqilligini saqlab qolaveradi.

Semantik-funksional shakllangan so`z-gaplarda kesimlik ma`nosi atov birligi [W]ning lug`aviy ma`nosi tarkibida mujassamlashgan bo`lib, bunday gaplar kesimi [WP] ramzi bilan beriladi (Mavzu bo`yicha adabiyotlar 2-ilovada berildi).

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutqiy gapning belgilarini tushuntiring.
2. Gapni shakllantiruvchi omillar haqida ma`lumot bering.
3. Gap LSQi nima?
4. Gap LSQini tiklash qanday amalga oshiriladi?
5. Kesimlik kategoriyasining a`zolarini sanang.
6. Grammatik shakllangan gaplar haqida ma`lumot bering.
7. Semantik-funksional shakllangan gaplar haqida ma`lumot bering.

KEYSLAR TO`PLAMI, AMALIY TOPSHIRIQLAR, GRAFIK ORGANAYZERLAR

Keys metodi ishlab chiqarishda sodir bo`ladigan, aniq muammoli vaziyatning tafsilotidir. Bunda topshiriq belgilanadi, talabalar 4-6 kishidan iborat mikrogruhrlarga ajratiladi, guruhlararo munozara tashkil qilinadi, vaziyat yechimi to`g`risida fikr eshitiladi, talabalar ekspertlar tomonidan baholanadi. Mashg`ulot bo`yicha xulosalar chiqariladi.

“Sodda gap qolipi va uning turlari” mavzusiga oid keyslar:

1-keys

Muammo: Kvalent, ionli, metall bog`lanish – leksik-semantik, grammatik, sintaktik birikuvlari.

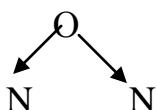
Vaziyat(o`quv mashg`uloti asosida):

**O`qituvchi** talabalarga kimyo fanidagi kimyoviy bog`lanish haqidagi ta`limot xususida fikr yuritib, hozirgi kimyo fanining eng markaziy masalalaridan biri ekanligini ta`kidlaydi. Valentlik atamasi va tushunchasi ilk bor kimyo fanida qo`llanila boshlanib, 1853-yilda ingliz kimyogari Eduard Frankeld tomonidan olib

kirildi. Kimyo fanida *biror element atomining boshqa element atomlari bilan birika olish qobiliyati* deb tushuniladi(Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. – 172 б.). Valentlik – elementning muhim miqdoriy tavsifi(Asqarov I. va b. Kimyo. 7-sinf darsligi. – Т.: Sharq, 2005. – Б. 31.). Chunonchi, rus kimyogari A.M.Butlerovning elementlarning kimyoviy tuzilish nazariyasini kashf qilishida valentlik nazariyasi muhim o`rin tutdi. D.I.Mendeleyev kimyoviy elementlarning davriy sistemasidagi o`rni bilan valentlik o`rtasida bog`lanish borligini isbotladi hamda fanga *o`zgaruvchan valentlik* tushunchasini kiritdi.

**O`qituvchi:** Kimyo fanida “bir valentli”, “ikki valentli”, “ko`p valentli” kabi atamalar ham ishlataladi. Ushbu tushuncha tilshunoslikda lisoniy birliklarning hali yuzaga chiqmagan birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlari sifatida qaraluvchi lisoniy hodisaga nisbatan qo`llanildi. Buni qanday tushunish kerak?

Talabalar: Valentlik so`zi lotincha “valentia” leksemasidan olingan bo`lib, “kuch” degan ma’noni anglatadi. Fizika fanidan ma’lumki, kuch – o`zaro ta’sir va bog`lanish demakdir. Kimyoda valentlik(lar) sonini aniqlashda ma’lum bir element (bir) atomining modda (molekula) tarkibida vodorodning (N) necha atomi bilan birikishi nazarda tutiladi. Chunonchi, H_2O (suv) molekulasida kislород atomi (O) ikki valentli bo`lib, u vodorod (N) atomining ikkitasi bilan birikkan. Demak, suv formulasida kislород ikki valentli (N_2)dir:

Tilshunoslikka ham o`tgan asrning 40-yillaridan tatbiq etila boshlangan. So`zlar va gaplar birikuvida ham valent bog`lanish bor.

Shundan so`ng talabalar o`z javoblarini izohlashga kirishdilar. Xulosalar turlicha bo`ldi. O`qituvchi yechimga oydinlik kiritish uchun talabalarga minikeys va topshiriqlarni e’lon qildi:

1) S.D.Kasnelson - «О грамматической категории» асари; 2) kimyoda bir element atomining boshqa element atomi bilan bog`lanishi - tilshunoslikda

leksemaning boshqa leksema bilan bog`lanishi; 3) L.Tenyer qarashlari; 4) leksik valentlik.

Savol va topshiriqlar:

1. Kimyoviy valentlikni til hodisalariga bog`lab o`rgangan olimlar haqida nima bilasiz?
2. Valentlikning sintagmatik munosabat bilan aloqador tomonlari nimada?
3. Leksik, grammatik, sintaktik valentliklar haqida gapiring.
4. Gap tarkibida so`z birikmalari bo`ladi. Shu o`rinda ham valentlik haqida gapirsa bo`ladimi?

Keysolog yechimi:

Fanda juda ko`p kashfiyat va qonuniyatlar Sharqda ochilib, G`arbda nash'u navo topib, keyin g`arbona bo`lib Sharqqa qaytganidek, valentlik nazariyasi asoslарining vatani ham Sharqdir. Valentlik nazariyasi tarixi, uning o`zbek tilshunosligida ommalashishi masalasi professor S.Muhammedovaning tadqiqot ishida batafsil yoritilgan. S.Muhammedova tavsifi bo`yicha bu nazariyaning qisqacha tarixi quyidagicha:

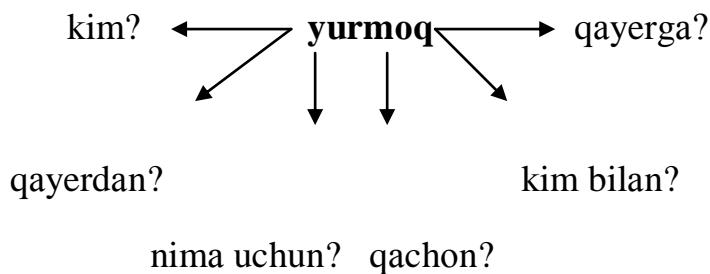
Til hodisalarida valentlik qonuniyatlarining mavjudligi dastavval verbosentrizm g`oyasi bilan uyg`un holatda tushuntirilgan bo`lsa, XIX asr oxiridan boshlab, bu sohada jiddiy izlanishlar yuzaga keldi. Jumladan, A.M.Peshkovskiy asarlarida fe'l boshqaruvi to`g`risida, Fitrat lingvistik qarashlarida kesimning markaziy bo`lakligi va gapdagi to`ldiruvchilar ishtirokining unga bog`liqligi masalalari yoritilgan bo`lsa, fransuz tilshunosi L.Tenyer valentlik tushunchasining nazariy asoslarini ishlab chiqdi.

So`zlarning birikish qonuniyatları, valentlikni tavsiflash metodikasi, ayniqsa, Germaniyada nemis tilshunoslari tomonidan keng tadqiq qilingan. Bu sohada G.Xelbig, A.Balveg-Shramm, G.Shumaxer kabi olimlarning xizmati beqiyos.

So`zning ma'noviy (leksik-semantik) valentligi tushunchasi o`tgan asrning 20-30-yillarida shakllandi va juda tez ommalashdi. XX asrning 40-yillarida sovet tilshunosligiga valentlik tushunchasini S.D.Kasnelson olib kirdi. Ma'noviy

(semantik) va sintaktik, lisoniy va nutqiy valentlik talqini ustida olimlar o`rtasida uzoq yillar bahs davom etdi. Mazkur jiddiy masala yechimini o`zbek tilshunosi R.Rasulov va olimning izdoshlari berishdi. Olim masalani lison-nutq, imkoniyatvoqelik, sabab-oqibat dialektikasi aspektida talqin etib, lisoniy (semantik) valentlik hodisasini imkoniyat, sintaktik (nutqiy) valentlikni voqelik sifatida baholadi. Shu bilan birga valentlik hodisasining ham semantika, ham sintaksisiga daxldorligi dialektik nuqtayi nazardan ochib berildi.

Lisoniy valentlik so`zning semantik strukturasida mujassamlangan yashirin imkoniyat, mohiyat, umumiylit, zaruriyatdir. Nutqiy valentlik esa lisoniy valentlikning ro`yobga chiqishidir. Masalan, *yurmoq* leksemasi o`z ma`noviy xususiyatlariga ko`ra bir qator so`zlar bilan aniqlanishni talab etadi – *yurish* harakati kimningdir tomonidan, ma'lum bir maqsadda, qay bir makon, zamon, tarz, sharoitda, ma'lum bir vosita bilan bajariladi (qar.: chizma):

Shu asosda *yurmoq* fe'li mana shu ma'nolarni ifodalaydigan – so`roqlarga javob bo`la oladigan so`zlar bilan birikish qobiliyatiga ega. Bu lisoniy, ma`noviy qobiliyatdir. Nutqda, qo`llanilishda mana shu imkoniyat muayyan moddiy shaklda voqelanadi. Bunday voqelanishda juda katta rang-baranglik mavjud. Mana shu muayyan voqelik semantik (lisoniy) imkoniyatning nutqiy voqelanishi bo`lib, sintaktik (nutqiy) valentlikni tashkil etadi va ***shu asosda nutqda gaplar voqelanadi***. Grammatik valentlik deganda – morfologik shaklning va sintaktik mavqe (pozitsiya)ning o`ziga xos birikuvchanligi, boshqa so`z yoki bo`lak bilan kengayishni talab qilishi va leksemaning semantik-sintaktik valentligiga ta'siri, uni o`zgartirishi tushuniladi. Chunonchi, “Salimaning kitobi” so`z birikmasida birinchi tobe komponent obligator valentlikka ega va egalik qo`shimchali hokimni talab

qiladi, egalik qo`shimchali hokimsiz me`yoriy nutqda to`liq shaklda voqelana olmaydi. Ikkinci komponent esa qaratqich kelishigi shaklidagi tobe komponent bilan birikish imkoniyatiga, ya`ni imkoniy (fakultativ) valentlikka ega va “Salimaning kitobi” so`z birikmasida ikki grammatik shakl – obligator valentlikli qaratqich shaklining va imkoniy (fakultativ) valentlikli egalik shaklining valentliklari o`zaro uyg`unlashadi. Shuning uchun valentlik nuqtayi nazaridan “Salimaning kitobi” so`z birikmasining modelini quyidagicha ko`rsatish mumkin: [grammatik shaklning obligator valentligi + grammatik shaklning fakultativ valentligi].

Adabiyotlar ro`yxati:

- 1.Курбонова М. Фитрат – тилшунос. – Т.: Университет, 1996. – Б. 12.
- 2.Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 60.
- 3.Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1978. – 257 с.
- 4.Бальвег-Шрамм А., Шумахер Г. Словарь глагольных валентностей на семантической основе//Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIV. Проблемы и методы лексикографии. – М.: Прогресс, 1983. – С. 201-226.
- 5.Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Ж. Вопросы языкознания. – М., 1987. - № 3. – С. 21.
- 6.Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Т., 1989. – 141 б.

2-keys

So`z birikmasi va gap sintaksi masalalari o`rganilayotganda, bu sintaktik birliklarning voqelanishi bilan bog`liq muammoni hal qilish vaziyati tug`ilishi mumkin. Shunda biror nutq uslubi va uning xususiyatlarini aks ettiruvchi matn tanlab olinishi maqsadga muvofiq. Jumladan, o`zbek filologiyasi ta’limida tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari aloqadorligiga asoslanib, badiiy nutqda sodda gaplarning voqelanishini o`rganish samarali natijani beradi. Chunki talaba oldiga qo`yilgan asosiy talablardan biri matnni tahlil qilish va mustaqil ijodiy matn yaratish malakasini shakllantirishdan iboratdir. Shunga ko`ra, SGlar qo`llangan

badiiy nutq parchasi tanlanib, SGlarning real matn asosida tahliliga erishish imkoniyatidan foydalanish ayni muddaodir.

Aniq vaziyat sifatida “Otamdan qolgan dalalar” romanidan olingan badiiy nutq parchasi tanlanadi: *Saraton sap-sariq tovlanadi*.

O`tkinchi balolar saratonday sap-sariq bo`ladi. Saraton balolardan sariq bo`ladi, balolar saratondan-da sariq bo`ladi.

Savol:

1. Tog`ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanidan olingan quyidagi parchada qo`llangan gaplar badiiy uslubda qo`llanishi va ijodkor uslubiga xos xususiyatlarni ko`rsatishi mumkinmi?

2. Asar muallifi badiiy olamini chuqurroq anglashga yordam beradi, deya olasizmi?

Belgilangan muammoni yechish uchun talabalar guruhlarga bo`linib, aniq vaziyat asosida o`z fikr-mulohazalarini bayon etishlari talab qilinadi. Bu vaziyatda **bir guruhni tashkil etgan a`zolarning fikr-mulohazalari**:

1. Bu matnda *sariq saraton* va *baloni bog`lab turgan ranggina bo`lmay, ko`ngilni noxush qiluvchi tuyg`u timsolini, iztirob rangi va jazirama obrazini yaratadi*. Saraton qiyognog`i – *balo*, sariq balo – *saraton* qiyosi obrazlar zanjirini hosil qiladi. Matnda tovushdoshlik, ohangdoshlik sintaktik takrordan kelib chiqadi: *sariq – sap-sariq; saratonday sap-sariq; saratondan-da sariq bo`ladi*.

2. Rang-tus ma’nosi sifatning intensiv (*sap-sariq;*) formasi, o`xshatish-qiyoslash ma’noli SBsi (*saratonday sap-sariq*) va gap orqali (*saratondan-da sariq bo`ladi*) ifodalanuvchi sintaktik imkoniyatlar bir matnda, bir vaqtida voqelangan.

Ikkinchi guruhning fikr-mulohazalari olinadi:

1. Saratonning *sap-sariq* tovlanishi – badiiy axborot. Keyingi qismda bu axborot to`liq va ta’sirchan. Matndagi *O`tkinchi balolar saratonday sap-sariq bo`ladi* gapi axborotga ta’sirchanlik qo`shadi.

2. Oxirgi qo`shma gap qiyoslash mundarijasidir. Unda saraton haqidagi axborot tugal, ta'sirchanlik yuqori va ohangdorlik kuchli bo`ladi.

3. Matnda qiyoslanayotgan hodisalar, ya'ni “*saraton balolardan sariq* va *balolar saratondan-da sariq*” badiiy tasvirlangan. Yozuvchi sintaktik takrordan foydalaniib, uslubiy bo`yoqdorlikka ega bo`lgan SBlarini hosil qilgan: *sap-sariq tovlanmoq, o'tkinchi balolar, saratonday sap-sariq, balolardan sariq, saratondan-da sariq*.

Bu dalillar muammoning amaliy yechimlarini beradi va o`qituvchi ularni umumlashtiradi:

1) Gapda qo`llangan so`z birikmalari badiiy nutqda voqelanadi va obrazli tasvirni hosil qiladi.

2) aniq vaziyatda o`rganilgan matn muallifning ijodiy uslubini belgilay oladi.

“Sodda gap qolipi va uning turlari” mavzusiga oid

amaliy topshiriqlar

Amaliy mashg’ulot ishlanmasi

Mavzu	Gap nutqiy sathda
MASHG’ULOTDA TA’LIM TEXNOLOGIYASI <i>Mashg’ulot vaqtি – 2 soat</i>	<i>Talabalar soni – 20 nafar</i>
<i>Mashg’ulot shakli</i>	Bilimlarni mustahkamlash va amaliy ko’nikmalarni shakllantirish
<i>Amaliy mashg’ulot rejasi</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gap haqida tushuncha. 2. Sodda gapning turlari. 3. Gapning LSQI. 4. Xulosa.
<i>O’quv mashg’ulot maqsadi:</i>	“Gap nutqiy sathda” mavzusi yuzasidan olingan nazariy bilimlarni mustahkamlash

	va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish.
<i>Pedagogik vazifalar:</i>	<i>O'quv faoliyati natijalari:</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Gap haqida aniq tasavvur uyg'otish. • Gap haqida olingan nazariy ma'lumotlarni amalda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish. • Gap qurilishi haqida fikrlarni kengaytirish va tahlil qilish ko'nikmasini mustahkamlash. 	<ul style="list-style-type: none"> • Gap turlari haqida adabiyotlardan olgan bilimlarini aytib beradi. • Gap va uning ko`rinishlari haqida fikrlarini bildiradi. • Gap turlarini tasnif qiladi. Ularning o'ziga xos belgilarini aytib beradi. Tahlil qiladi.
<i>Ta'lim berish usullari</i>	Suhbat, savol-javob, munozara, tahlil.
<i>Ta'lim berish shakllari</i>	Ommaviy, yakka tartibda
<i>Ta'lim berish vositalari</i>	Darslik, adabiyotlar, doska, daftар, chizmalar.
<i>Ta'lim berish sharoiti</i>	Amaliy mashg'ulotlarga mo'ljallangan auditoriya
<i>Monitoring va baholash</i>	Og'zaki nazorat: savol-javob, tahlil natijalari, xulosaviy yondashuvlar, munosabatlarning ilmiyligi va mantiqiyligi

MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI

<i>Ish bosqichlari va vaqtি</i>	<i>Faoliyat mazmuni</i>		
	<i>Ta'lim</i>	<i>beruvchi</i>	<i>Ta'lim oluvchi</i>
Tayyorlov bosqichi	<ul style="list-style-type: none"> • Mavzuni aniqlaydi, ta'limiy maqsadini belgilaydi va kutilayotgan natijalarni shakllantiradi. • Mavzu bo'yicha tayanch konspekt ishlab chiqadi. • Belgilangan ta'limiy maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'quv topshiriqlarni ishlab chiqadi. • Kichik guruhlarda samarali faoliyatni ta'minlash uchun yozma yo'riqnomalarni tayyorlaydi. • Natijalarni baholash mezonlarini ishlab chiqadi. 		
1. O'quv mashg'ulotlariga kirish boshqichi	1.1. Mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi, ularning ahamiyatliligi va dolzarbligini asoslaydi.	Tinglaydilar.	

(15 daqiqa)	<p>1.2. Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarga ta'rif berishni taklif qiladi va shu asosda gap bo'laklariga doir ko'p topshiriqli mashq bilan (1-ilova) talabalar bilimlarini faollashtiradi.</p> <p>1.3. Sodda gap qoliplari nutqiy ko`rinishlarini markazlashtirish. (2-ilova.Klaster.)</p>	Mashq asosida savollarga javob beradi.
2. Asosiy bosqich (45 daqiqa)	<p>2.1. Gap turlari haqidagi fikrlarni va talabalarning bu mavzuga qanchalik tayyor ekanliklarini bilish maqsadida mavzuni gapirib berishni so'raydi.</p> <p>2.2. Mavzu borasida yangi adabiyotlardan o'qib kelganlarini aytib berishni va munozara qilishni so'raydi.</p> <p>2.3. Guruhlarga bo`linib jadval to`ldiriladi (3-ilova)</p>	Fikrlarini bildiradilar. Mavzu yuzasidan chiqish qiladilar. Munozaraga kirishadilar. Savollarga javob beradilar. Mashqni bajaradilar.
3. Yakuniy bosqich (15 daqiqa)	<p>3.1. Mavzu yuzasidan umumiy xulosalar qiladilar.</p> <p>3.2. O'quv mashg'ulotlarining natijalarini sharhlaydi, faol talabalar bahosini e'lon qiladi.</p> <p>3.3. Mustaqil ishlash uchun vazifalar beradi: Ilovada ko'rsatilgan topshiriq va mashqlarni bajarish. (4- ilova)</p>	Tinglaydilar.

1-ilova.

1-mashq. Gaplarni o`qing. Teng bog'lovchilarning tagiga chizing, qanday bo'laklar uyushib kelganligini ayting.

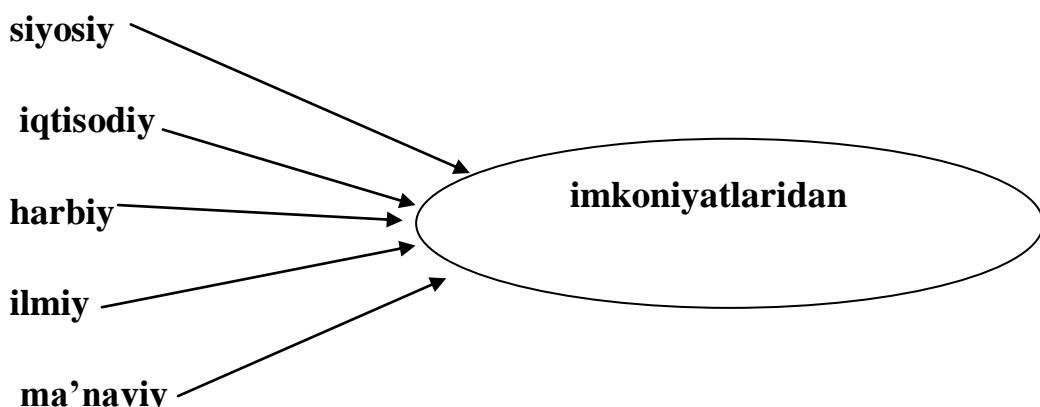
- Bu mintaqa jo'shqin va sobitqadam rivojlanadi.
- Markaziy Osiyo mintaqasida siyosiy, iqtisodiy, harbiy transportga va ekologiyaga oid muammolar to'planib qolgan.
- Afg'onistonidagi qarama-qarshilikning dunyo miqyosida kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlarini cheklashga va tarqatmaslikka bugungi kunda hamamizning ham aql-idrokimiz, tajribamiz va qat'iyatimiz yetadimi?
- Fundamentalistlarningadolat haqidagi olomonbop, jozibador, ammo baqiroq va asossiz da'vatlariga ko'r-ko'rona ergashuvchilar o'zgalar irodasining quli bo'lib qolishini anglashimiz lozim.
- Hozirgi vaqtda milliy va boshqa ijtimoiy harakatlar,

shu jumladan, yoshlar harakati madaniy, diniy harakatlar qayta jonlanmoqda. 6. Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabr-bardoshi ma’naviy uyg‘onishning yana bir davlatning mudofaa qobiliyati uning siyosiy, iqtisodiy, harbiy, ilmiy va ma’naviy imkoniyatlaridan tarkib topadi (I.A. Karimov. «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobidan)

1-topshiriq. Guruhlarga bo`linib, gaplarni bo`lib oling. Uyushiq bo`laklar orasiga zarur o‘rinlarda vergul qo‘ying.

2-topshiriq. Uyushiq bo`laklarning ifodalanishi yuzasidan jadval tuzing.

3-topshiriq. Uyushiq bo`laklarning gapning qaysi bo`lagiga tobe bog`lanayotganini quyidagicha chizma shaklida tahlil qiling.

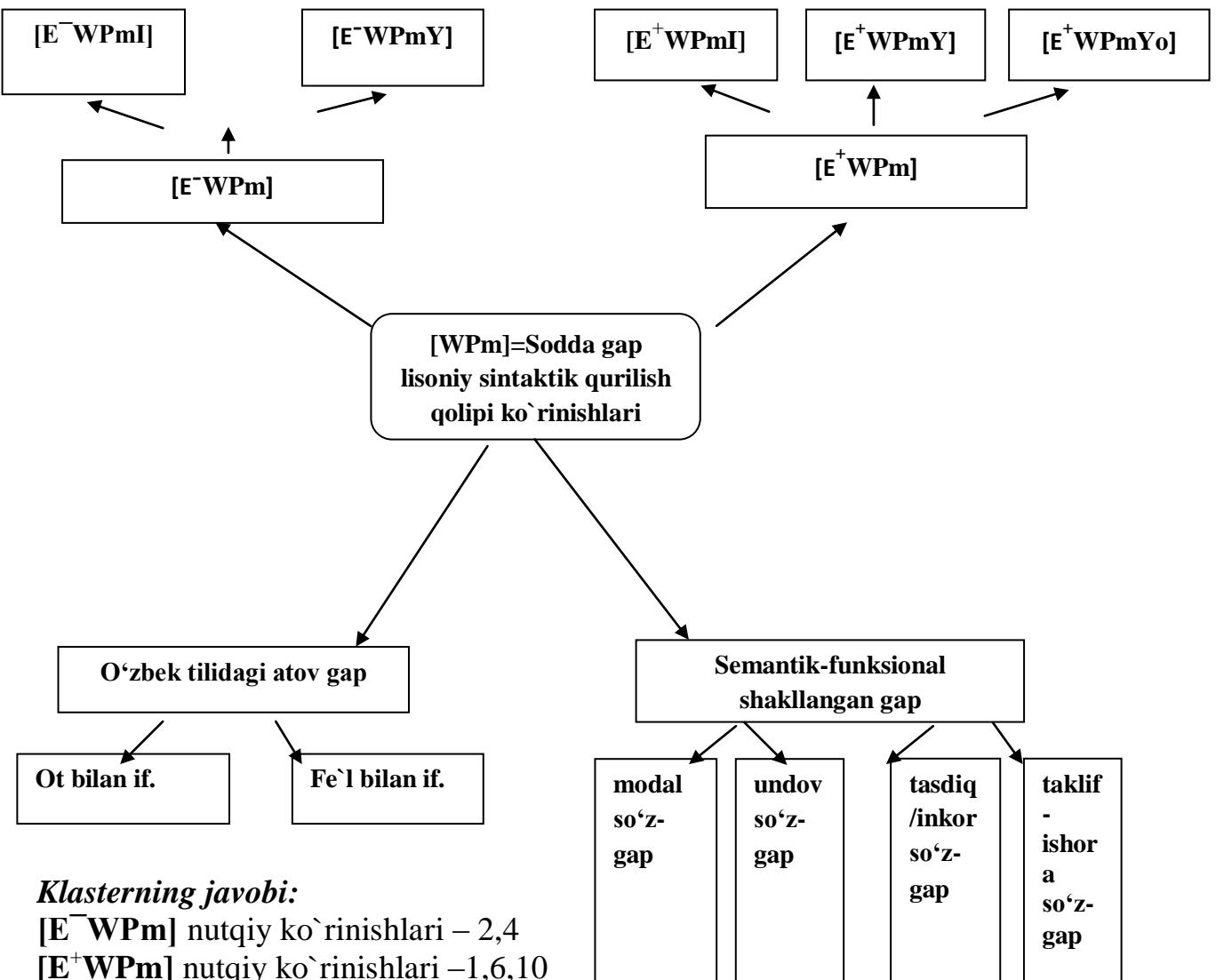

2-ilova

KLASTER VOSITASIDA NAZORAT QILISH

Sodda gap qoliplari nutqiy ko`rinishlarini to`g`ri joylashtiring.

1. U shu yerda yashaydi.
2. Yashash kerak.
3. Bahor.
4. Bu yerda chekilmasin.
5. Albatta.
6. O`qituvchiman.
7. Aslo.
8. Otilganlar.
9. Ma.
10. Qish keldi.
11. Rahmat.

Klasterning javobi:

$[E^-WPm]$ nutqiy ko`rinishlari – 2,4

$[E^+WPm]$ nutqiy ko`rinishlari – 1,6,10

O'zbek tilidagi atov gap (Ot bilan if.)- 3

O'zbek tilidagi atov gap (Fe'l bilan if.)-8

modal so'z-gap-5

undov so'z- gap-11

tasdiq/inkor so'z- gap-7

taklif-ishora so'z-gap-10

3-ilova

4-mashq. Guruhlarga bo`linib, quyidagi jadvalni to`ldiring.
Kesimning [W] ga ko`ra turlari

Ot	
Sifat	
Son	
Olmosh	
Ravish	
Taqlid so`z	
Modal so`z	
Fe`l	
Ravishdosh	
Sifatdosh	

4-ilova

Mashq. Gaplarning kesimi, shuningdek, kesimlikni hosil qiluvchi shakllarni toping.

1. Kimki quyoshni jahl bilan bekitmoqshi bo'lsa, xato qiladi.
2. Quyoshni choyshab bilan yopib bo'lmaydi.
3. Tuya hasharotlarni yoqtirmaydi, ammo u tirik ekan, ular uning burnida yashayveradi.
6. Eshak balchiqqa yumalab, istagan narsasiga erishdi va ishdan qutildi.
7. Dengiz suvi toshib yotgani ayon bo'lib tursa ham, it undan tili bilan ichadi.
8. Nasihatlarimga shubhalanma, senga mushukni qopga solib sotayotganim yo'q.
9. Kimning uyida taomi bo'lmasa, uning odamlar orasida hurmati bo'lmaydi.

2-topshiriq. Kesimlarni sodda va murakkab turlarga ajrating.

Sodda	Murakkab
<i>shubhalanma</i>	<i>hurmati bo'lmaydi.</i>

NAZORAT TOPSHIRIQLARI VA MUSTAQIL TA'LIM YUZASIDAN KO`RSATMALAR

Test topshiriqlari qiyinlik darajasi mezoni ko`ra:

- Reproduktiv daraja;
- Produktiv daraja;
- Qisman-izlanishli daraja;
- Ijodiy (kreativ) darajada bo`lishi mumkin.

Reproduktiv darajadagi test topshiriqlari tahsil oluvchilar tomonidan yodda saqlangan bilim, ko`nikma va malakalarni tanish odatiy vaziyatda axborotlarni qayta ishlamasdan javob qaytarishni talab etadi. Produktiv darajada tuzilgan test topshiriqlari tahsil oluvchilar tomonidan o`rganilgan obektlarni qiyoslash, o`xshashlik va farqlarni aniqlash, umumiyl xulosa chiqarish orqali javob berishni talab etadi. Qisman-izlanishli darajadagi test topshiriqlari tahsil oluvchilar tomonidan o`rganilgan obyektlarning xususiyatlarni boshqa obyektga ko`chirish, mazkur obyektlarni taqqoslab, keyingi obyektning o`ziga xos xususiyatlari haqida xulosa chiqarish, qisman izlanish olib borishni talab etadi. Ijodiy (kreativ) darajada tuzilgan test topshiriqlari tahsil oluvchilar tomonidan ijodiy fikr yuritish ko`nikmalariga ega bo`lish, mazkur test topshiriqlarini bajarish jarayonida tahsil oluvchilar tomonidan avval o`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalarni yangi kutilmagan vaziyatlarda qo`llashni talab etadi. Masalan,

JORIY NAZORAT (JN) UCHUN NOSTANDART TESTLAR

- 1. Berilgan tilshunos olimlarning rasmlari va ismi shariflarini to`g`ri juftlang.**

1-B.De Kurtene	 -A	
2- F.Sosyur	 -B	
3- A.Nurmonov	 -C	
4- V. Gumbold	 -D	
5.A.A.Reformatskiy	 -E	

javobi:

Javob:	1-B	2 -A	3 - E	4 – D	5-C
--------	-----	------	-------	-------	-----

**2. Subutiydir aning sakkiz sifoti,
Sifot zoti emas, na g'ayri zoti.**

**misralaridagi kabi UMIS va AHVO munosabati tasviri qaysi
mutafakkirlarda uchrashinini juftlang.** 1) Alisher Navoiy; 2)Huvaydo;
3)So'fi Olloyor; 4)A.Jomiy; 5)Forobiy;6)Xorazmiy

javobi:

1,3,5	1,3	1,3,6	2,4,6	1,5	3,5	1,2,3,4,5
ha	ha	yo`q	yo`q	ha	ha	yo`q

3. Gapning lisoniy sintaktik qurilish qolipi uchun ahamiyatsiz jihatlar qaysi ustundan joy olgan?

1. Ifoda maqsadi. 2. Modal ma'nolar.	1.Gap bo'laklarining ifodalanish xususiyatlari. 2.Murakkablashtiruvchi vositalar.	1.Murakkablashtiruvchi vositalar. 2.Kesimning fe'l bilan ifodalanishi.	Kesimlik kategoriyasi bilan shakllangan atov birliginihg bo`lishi.
A	B	C	D

javobi:

A-1,2	B-1,2	C-1,2	D-1
+	+	+_-	-_-

4. Gapning [Pm] qismi to`g`ri joylashtirilmagan ustun mavjudmi?

Nº	Lug`viy ma'no ifdalovchi qism	[Pm]qism	[Pm]qism	[Pm]qism	[Pm]qism	
1	bora	ya	p	ma	n	A
2	o`q	i	sa	ng	iz	B
3	bor	yap	m	a	n	C
4	bil	ma	gan	di	m	D

javobi:

1-A	2-B	3-C	4-D
+	+	+	-

5. Nutqqa xos xususiyatlarni to`g`ri ta`rif bilan juftlang.

1	Xususiylik	A	Bir hoqisa hayotda ikkinchi hoqisani keltirib chiqarar ekan, ikkinchisi ....dir.	
2	Hodisaviylik	B	U borliqning, undagi narsa, voqeahodisalarning, shuningdek, til hodisalarining xilma-xilligini anglashga ko`maklashadi.	
3	Voqelik	C	Biz o`rganayotgan narsaning tashqi jihatni	
4	Oqibat	D	U tegishli shart-shroit mavjud bo`lganda yuzaga chiqadi	
Javob:	1 -	2 -	3 -	4 -

Javobi:

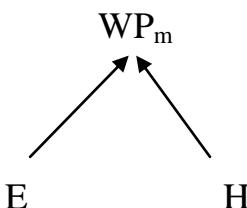
Javob:	1-B	2 -C	3 -D	4 – A
--------	-----	------	------	-------

6. Aniqlovchi gapdagi barcha bo`laklarni kengaytirishi mumkinmi?

- A. eganing kengaytuvchisi : *A'lochi Tohir keldi.*
- B. kesimning kengaytuvchisi: *Sen ilg'or o'qituvchisan.*
- C. holning kengaytuvchisi: *U azim shaharda yashaydi.*
- D. to'ldiruvchining kengaytuvchisi: *Aqli bolalarni sevaman.*

Javobi: A

7. Ushbu chizma nimani ifodalaydi?

- A. gapning barcha bo`laklarini
- B. gapning maksimal qolipini
- C. gapning minimal qolipini
- D. ega, kesim va holni

Javobi: A

8. Quyidagi so‘roq gaplarni ifodalayotgan ma'nolari bilan juftlang.

1	<i>Kitobni o`qidingmi?</i>	A	So`roq-buyruq
2	<i>Yozda ham shunday yomg‘ir yog‘is mumkinmi?</i>	B	So`roq-taxmin
3	<i>Halim tugatdimi-a?</i>	C	So`roq-mamnunlik
4	<i>U ijod bilan shug`ullanmaydimi?</i>	D	So`roq-taajjub
5	<i>Tezroq jo ‘namaysizmi?</i>	E	So`roq

Javobi:

1-E	2 -D	3 -C	4 – B	5-A
-----	------	------	-------	-----

9. 1)Kishilar o’rtasidagi aloqa, muomala; 2) narsa-hodisalar o’rtasidagi ozaro bog’lanish, aloqa; 3) kishining voqelilikdagi narsalarga, hodisalarga qarashi, yondashishi. Bular arab tilidan olingan quyidagi qaysi bir so’z ma’nosiga to’g’ri keladi?

1	kishilar o’rtasidagi aloqa, muomala	A	holat
2	narsa-hodisalar o’rtasidagi ozaro bog’lanish, aloqa	B	analiz
3	kishining voqelilikdagi narsalarga yondashishi	C	munosabat
4	hodisalarni tahlil etish	D	munosabat
5	bir-biriga qarash	E	munosabat

Javobi:

1-E	2 -D	3 -C	4 – B	5-A
-----	------	------	-------	-----

10. Quyida berilganlarni jadval asosida til birliklari, nutq birliklari va tafakkur birliklariga ajrating.

1)*Tovush*, 2)*harf*, 3)*hukm*, 4)*qo’shimcha*, 5)*qo’shma so’z*, 6)*so’z birikmasi*, 7)*morfema*, 8)*o’zak*, 9)*leksema*, 10)*paradigma*, 11)*semema*, 12)*ibora*, 13)*frazema*, 14)*yasama* 15)*so’z*, 16)*qolip*, 17)*ong*, 18)*fikr*, 19)*matn*, 20)*sitata*, 21)*tasviriy ifoda*, 22)*fonema*, 23)*grafema*, 24)*nomema*, 25)*hosila*.

Tilshunoslik birliklari	Javob raqamlari
Til birliklari	
Nutq birliklari	
Tafakkur birliklari	

Javobi:

Tilshunoslik birliklari	Javob raqamlari
Til birliklari	7,9,11,13,16,22,23,24,
Nutq birliklari	1,2,4,5,6,8,12,14,15,19,20,21,25
Tafakkur birliklari	3,10,17,18,

ORALIQ NAZORAT VA MUSTAQIL TA'LIM UCHUN NOSTANDART

TESTLAR

- 1. Falsafa va fanda ilmiy bilishning qaysi bosqichi farqlanadi va ularni xususiyatlari bilan juftlang.**

1. Fahmiy	2. Amaliy	3. Nazariy	4. Mantiqiy	5. Empirik	6.Idrokiy	7.Dialektik
-----------	-----------	------------	-------------	------------	-----------	-------------

javobi:

1,6	1,4,	5,4	2,4	5,7	5,6	2,3
ha	yo`q	yo`q	yo`q	ha	yo`q	ha

- 2. AHVOga tegishli xususiyatlarni toping.**

1.Moddiylikdan xoli	2.Betakror	3.Cheksiz	4.Takrorlanuvchan	5.Moddiylikka ega
---------------------	------------	-----------	-------------------	-------------------

javobi:

2,3,5	1,2	1,3,5	2,3	2,5	3,5	1,2,3,4,5
ha	yo`q	yo`q	ha	ha	ha	yo`q

- 3. "Gap modeli bu bir andaza, bu andaza asosida muayyan bir gap emas, balki bir necha har xil gaplar tuziladi". Ushbu fikr qaysi tilshunos olimga tegishli ?**

1. "Gap modeli bu bir andaza, bu andaza asosida muayyan bir gap emas, balki bir necha har xil gaplar tuziladi"		B.De Kurtene	A
2."Gap modeli bu bir andaza, bu andaza asosida muayyan bir gap emas, balki bir necha har xil gaplar tuziladi"		F.Sosyur	B
3."Gap modeli bu bir andaza, bu andaza asosida muayyan bir gap emas, balki bir necha har xil gaplar tuziladi"		A.Nurmonov	C
4."Gap modeli bu bir andaza, bu andaza asosida muayyan bir gap emas, balki bir necha har xil gaplar tuziladi"		V. Gumbold	D
5."Gap modeli bu bir andaza, bu andaza asosida muayyan bir gap emas, balki bir necha har xil gaplar tuziladi"		A.A. Reformatskiy	E

javobi:

Javob:	1+B	2 -A	3 - C	4 – D	5-E
--------	-----	------	-------	-------	-----

4. Subutiydir aning sakkiz sifoti,

Sifot zoti emas, na g'ayri zoti.

misralaridagi kabi UMIS va AHVO munosabati tasviri qaysi mutafakkirlarda uchrashinini juftlang. 1) Alisher Navoiy; 2)Huvaydo; 3)So'fi Olloyor; 4)A.Jomiy; 5)Forobiy;6)Xorazmiy

javobi:

1,3,5	1,3	1,3,6	2,4,6	1,5	3,5	1,2,3,4,5
-------	-----	-------	-------	-----	-----	-----------

ha	ha	yo`q	yo`q	ha	ha	yo`q
----	----	------	------	----	----	------

5. Quyidagi jadvalning qaysi katagi to`g`ri to`ldrilgan?

1.Qarashlilik	2.Butun-bolak	3.Tur-jins	4.Bajaruvchi va harakat munosabati	5.Xoslik
<i>A.Ahmadning kitobi Dildoraning orzusi</i>	<i>B.daftarning varag`i, olmaning yarmi</i>	<i>C.qushning urg`ochisi nonning yarmi</i>	<i>D.talabaning o`qishi, maktabning bog`i</i>	<i>E.go`sht do`koni qishning sovug`i</i>

javobi:

1-A	2-B	3-C	4-D	5-E
+	+	-	-	+

6. Gapning lisoniy sintaktik qurilish qolipi uchun ahamiyatsiz jihatlar qaysi ustundan joy olgan?

1. Ifoda maqsadi. 2. Modal ma'nolar.	1.Gap bo'laklarining ifodalanish xususiyatlari. 2.Murakkablashtiruvchi vositalar.	1.Murakkablashtiruvchi vositalar. 2.Kesimning fe'l bilan ifodalanishi.	Kesimlik kategoriyasi bilan shakllangan atov birliginihg bo`lishi.
A	B	C	D

javobi:

A-1,2	B-1,2	C-1,2	D-1
+	+	+	-

7. Gapning [Pm] qismi to`g`ri joylashtirilmagan ustun mavjudmi?

Nº	Lug`viy ma'no ifdalovchi qism	[Pm]qism	[Pm]qism	[Pm]qism	[Pm]qism	
1	bora	ya	p	ma	n	A
2	o`q	i	sa	ng	iz	B
3	bor	yap	m	a	n	C
4	bil	ma	gan	di	m	D

Javobi:

1-A	2-B	3-C	4-D
+	+	+	-

8. Tilga xos xususiyatlarni to`g`ri ta`rif bilan juftlang.

1	Umumiylit	A	biz o`rganayotgan narsa, voqea-hodisa, tushunchaning ichki xossalari, ma'nosi va vazifasi	
2	Mohiyat	B	Bir hoqisa hayotda ikkinchi hoqisani keltirib chiqarar ekan, birinchisi	
3	Imkoniyat	C	....borliqning, undagi narsa, voqea-hodisalarining, shuningdek, til hodisalarining birligini anglashga ko`maklashadi	
4	Sabab	D	Tegishli shart-shroit mavjud bo`lgan taqdirdagina, biror narsa, voqelik paydo bo`lib, reallikka aylanadi. Bu shart-shroitlarning yig`indisi narsa yoki voqelikning vujudga kelish .....dir.	
Javob:	1-	2 -	3 -	4 -

Javobi:

Javob:	1-C	2 -A	3 - D	4 – B
--------	-----	------	-------	-------

9. Nutqqa xos xususiyatlarni to`g`ri ta`rif bilan juftlang.

1	Xususiylik	A	Bir hoqisa hayotda ikkinchi hoqisani keltirib chiqarar ekan, ikkinchisi ....dir.	
2	Hodisaviylik	B	U borliqning, undagi narsa, voqea-hodisalarining, shuningdek, til hodisalarining xilma-xilligini anglashga ko`maklashadi.	
3	Voqelik	C	Biz o`rganayotgan narsaning tashqi jihatni	
4	Oqibat	D	U tegishli shart-shroit mavjud bo`lganda yuzaga chiqadi	
Javob:	1-	2 -	3 -	4 -

Javobi:

Javob:	1-B	2 -C	3 -D	4 – A
--------	-----	------	------	-------

10. “Bahor keldi” gapning variant qolipini aniqlang ?

- A. [E⁺II WPm Y].
- B. [E⁻II WPM Y].
- C. [E⁺II WPm Yo].
- D. [WPm].

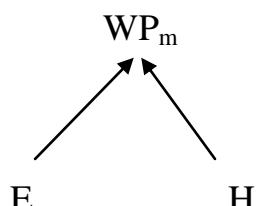
Javobi: A

11. Aniqlovchi gapdagি barcha bo`laklarni kengaytirishi mumkinmi?

- A. eganing kengaytiruvchisi : *A'lochi Tohir keldi.*
- B. kesimning kengaytiruvchisi: *Sen ilg'or o'qituvchisan.*
- C. holning kengaytiruvchisi: *U azim shaharda yashaydi.*
- D. to`ldiruvchining kengaytiruvchisi: *Aqli bolalarni sevaman.*

Javobi: A

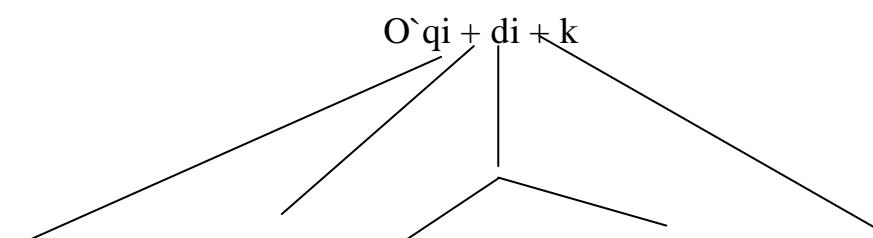
12. Ushbu chizma nimani ifodalaydi?

- A. gapning barcha bo`laklarini
- B. gapning maksimal qolipini
- C. gapning minimal qolipini
- D. ega, kesim va holni

Javobi: A

13. “Kesimlik kategoriyasining valentlikka ta`siri” ifodalangan chizmada qaysi kesmada xatolik bor?

1.[W]ning leksik-	2.Tasdiq-inkor	3.Mayl	4.Zamon	5.Ega va
semantik		valentligi	valentligi	so`z
valentligi				kengaytiruv

A

B

C

D

E

Javobi:

1-A	2-B	3-C	4-D	5-E
+	+	+	+	-

14. Mavjud sodda gaplarning qaysi qatorlarida teng bog'lanish mavjud?

1. Siz tadbirdorsiz.
2. Mening diqqatimni dumaloq oppoq toshlar tortdi
3. Go 'yo Mir Alisher Navoiy qarshimda edi.
4. Suv o 'ynoqlab, ko 'piklanib oqardi.
5. Nasibaning va Karimaning opalari keldi.
6. Aziz do 'stlar, yurtdoshlar, sizlarni sog 'inib yashadim.

A. 4,5,6

B. 1,2,4

C. 3,4,5

D. 1,5,6

Javobi: A

15. Quyidagi so'roq gaplarni ifodalayotgan ma'nolari bilan juftlang.

1	Kitobni o`qidingmi?	A	So`roq-buyruq
2	Yozda ham shunday yomg'ir yog'iis mumkinmi?	B	So`roq-taxmin
3	Halim tugatdimi-a?	C	So`roq-mannunlik
4	U ijod bilan shug`ullanmaydimi?	D	So`roq-taajjub
5	Tezroq jo 'namaysizmi?	E	So`roq

Javobi:

1-E	2 -D	3 -C	4 – B	5-A
-----	------	------	-------	-----

16. Quyidagilardan qay biri uyushiq kesimli sodda gap struktur sxemasini beradi?

A. $[(W_1 - W_2)P_m]$

B. $[WP_m]$

C. $[(WP_m) - (WP_m)] - [WP_m]$

D. $[(E_1 - W_2) - (E_2 - W_2)] P_m$

Javobi: A

17. Sintaksisning asosiy birliklarini aniqlang.

A. So'z birikmasi, sodda gap, qo'shma gap.

B. Gap, aniqlovchi, so'z qo'shilmasi.

C. Sodda gap, qo'shma gap, o'zga gap.

D. Aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol.

Javobi: A

18. Nutqiy sintaktik birliklarga xos xususiyatlarni belgilang.

A. Bevosita kuzatishda berilganlik, o'zgaruvchanlik, takrorlanuvchanlik, cheklanmaganlik.

B. Tasodifiylik, o'zgarmaslik, rang-baranglik, cheklanmaganlik.

C. O'zgaruvchanlik, umumiylilik, cheksizlik.

D. Cheksiz miqdorda takrorlanish, tasodifiylik, o'zgarmaslik.

Javobi: A

19. Quyidagi gaplar qaysi qolipning voqelanishi?

Yetti o'lchab, bir kes. Salima eshitib, yozib o'tirdi.

A. $[E \overline{I} WP_m Y_o], [S_1(W_1 + W_2) P_m]$.

B. $[O^{b,k} \sim O^{e,k}] = SB, [I^{k,k} \sim I^{k,k}] = SB$.

C. $[E + K] = Gap, [T \sim H] = SB$.

D. $[WP_m] = SG, [O_{sh} \sim O_{sh}] = SB$.

Javobi: A

20. 1) Kishilar o'rtasidagi aloqa, muomala; 2) narsa-hodisalar o'rtasidagi ozaro bog'lanish, aloqa; 3) kishining voqelilikdagi narsalarga, hodisalarga qarashi, yondashishi. Bular arab tilidan olingan quyidagi qaysi bir so'z ma'nosiga to'g'ri keladi?

1	kishilar o'rtasidagi aloqa, muomala	A	holat
2	narsa-hodisalar o'rtasidagi ozaro bog'lanish, aloqa	B	analiz
3	kishining voqelilikdagi narsalarga yondashishi	C	munosabat
4	hodisalarni tahlil etish	D	munosabat
5	bir-biriga qarash	E	munosabat

Javobi:

1-E	2 -D	3 -C	4 – B	5-A
-----	------	------	-------	-----

21. Sintaksis atamasini 2 ma'noda tushunish mumkin. Qaysilar ?

A. tilning grammatik qurilishi ma'nosida; tilning grammatik qurilishini o'rGANUVchi grammatikaning bir qismi ma'nosida.

B. tilning sintaktik qurilishi ma'nosida; tilning sintaktik qurilishi o'rGANISHIDAGI grammatikaning bir qismi ma'nosida; tilning morfologik qurilishini o'rGANISHDAGI grammatikaning bir qismi ma'nosida.

C. gapning sintaktik qurilishi ma'nosida; tilning sintaktik qurilishini o'rGANADIGAN morfologiyaning bir qismi ma'nosida

D. tilning sintaktik qurilishi ma'nosida; gapning sintaktik qurilishini o'rGANADIGAN morfologiyaning bir qismi ma'nosida.

Javobi: A**22. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to`g`ri? Javoblar jadvaliga “ha” yoki “yo`q” so`zlarini yozing.**

A. Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iborat. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon bo'ladi.

B. Kishi ongidagi fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi.

C. Tilning asosiy vazifasi – kishilar muloqotida vosita bo'lib xizmat qilish. Axborot uzatish va qabul qilish vositasi bo'lish – tilning kommunikativ mohiyati.

D. Gap sintaktik yaxlitlik, bu uning grammatik shakllanganligi, tarkibiy uzvlari bir butunlik holiga kelganligi bilan izohlanadi.

E. Gapni so'z, so'z birikmasidan farqlovchi belgi uning maxsus morfologik ko'rsatkichi–kesimlik qo'shimchalari bilan shakllanganligi.

F. Kesimlik shaklining boshqa morfologik shakllardan farqi – uning bir necha ichki kategoriyalarning qorishishidan hosil bo'ladigan murakkab tabiatga egaligi. Aniqrog'i, kesimlik kategoriyasi kesim vazifasini bирgalikda qaror toptiruvchi – shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl kategoriyalari sintezidan iborat.

G. Nutqiy gapning muhim belgilardan biri – uning tugallanmagan ohangga ega bo'lishi.

Javobi:

A	B	C	D	E	F	G
ha	ha	ha	ha	ha	ha	yo`q

23. Quyida berilganlarni jadval asosida til birliklari, nutq birliklari va tafakkur birliklariga ajrating.

1) *Tovush*, 2) *harf*, 3) *hukm*, 4) *qo'shimcha*, 5) *qo'shma so'z*, 6) *so'z birikmasi*, 7) *morfema*, 8) *o'zak*, 9) *leksema*, 10) *paradigma*, 11) *semema*, 12) *ibora*, 13) *frazema*, 14) *yasama* 15) *so'z*, 16) *qolip*, 17) *ong*, 18) *fikr*, 19) *matn*, 20) *sitata*, 21) *tasviriy ifoda*, 22) *fonema*, 23) *grafema*, 24) *nomema*, 25) *hosila*.

Tilshunoslik birliklari	Javob raqamlari
Til birliklari	
Nutq birliklari	
Tafakkur birliklari	

Javobi:

Tilshunoslik birliklari	Javob raqamlari
Til birliklari	7,9,11,13,16,22,23,24,
Nutq birliklari	1,2,4,5,6,8,12,14,15,19,20,21,25
Tafakkur birliklari	3,10,17,18,

24. Berilgan gaplarga mos kesim qo'ying. Kesimlik shakllariga e'tibor bering.

1	Dunyoda kechayotgan tabiat tanazzulini o'ylasam, dilim tubidan bir nido ...	A	darig` tutadi
2	Qurumsoq tabassumini ham o'zgalardan...	B	keladi
3	Begona yurt osmonidagi quyosh ham musofirga g'arib...	C	qondirilmaydi
4	Eng xosiyatli buloq — ilm chashmasi: undan suv ichgan sayin tashnalik...	D	qaraydi
5	U tavbaning kuchiga ishongani uchun ham dahriylik ko'chasiga...	E	kirdi

Javobi:

1-B	2 -A	3 -D	4 – C	5-E
-----	------	------	-------	-----

25. Mazkur LSQlarni kengayish asosida darajalanishini aniqlang:

1) uyushiq kesimli sodda gap: $[(W_1 - W_2)P_m]$; 2) sodda gap: $[WP_m]$; 3) uyushgan qisqli qo'shma gap: $[(WP_m) - (WP_m)] - [WP_m]$; 4) qo'shma gap: $[WP_m - WP_m]$; 5) uyushgan gap: $[((E_1 - W_2) - (E_2 - W_2)) P_m]$.

Javobi:

26. Kesimning [W] ga ko`ra turlari joylashuvini to`g`rilang.

1.Ot	issiq	A
2.Sifat	o`qituvchi	B
3.Son	o`sha	C
4.Olmosh	oltita	D
5.Ravish	g`uj-g`uj	E
6.Taqlid so`z	doimo	F
7.Fe`l	kelmoq	G

Javobi:

1-B	2 -A	3 -D	4 – C	5-F	6-E	7-G
-----	------	------	-------	-----	-----	-----

27. Tushunchlar raqamini ularning izohi bilan juftlashga harakat qiling.

1	Darak gap	A	Sodda gap bilan mustahkam bog`langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot miqdori va sifati nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma.
2	Co`roq gap	B	Xabar berish, biror hodisa yoki dalilni tasdiqlash xususiyatiga ega bo`ladi.
3	Buyruq gap	D	Gapdagi ma'lum bir so`zni ajratib ko`rsatadi. Bu bilan u mantiqiy urg`uga o`xshab ketadi.
4	Aktual tuzilish	E	Gapning axborot vazifasi nuqtayi nazaridan tuzilishi.
5	Emfatik emotsional urg`u	F	Tinglovchini biror predmetga biror ishni bajarishga undash, buyurish, qistash ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.
6	Qo'shma gap	H	So`roq ma'nosiga boshqa ma'no ham qorishgan holda bo`lishi mumkin.

Topshiriq javobi: 1 –B; 2 – H; 3 – F; 4 – E; 5 – D; 6 –A

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

I. Rahbariy adabiyotlar:

1. Каримов Ислом. Юксак маънавият–енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир – Т.. Ўзбекистон, 2015. – 304 б.
- 3.Мирзиёев Ш.М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили//Халқ сўзи.-2017.-бюнв. –Б.1

II. Me'yoriy- huquqiy huqijatlar:

- 1.Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.
- 2.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 20 августдаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги № 242-сонли Қарори.

III. Maxsus adabiyotlar:

- 1.Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. – Тошкент: Педагог, 2004.
- 2.Неъматов X., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
- 3.Рахматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Ташкент: Университет. – 2006.
- 4.Сайидаҳмедов Н., Очилов А. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. – Тошкент: РТМ, 1999.
- 5.Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Морфология). – Тошкент: Университет, 2005.
- 6.Эгамбердиева Н., Исмоилова Д.,Шарипова Н. Педагогика коллежлари таълим мазмунини прогностика қилиш. -Т.: “Фан ва технология”, 2011.- 56 бет.

7. Эгамбердиева Н., Зохидова С. Нутқ ўстириш усуллари - интерфаол таълим стратегиялари воситаси сифатида .-Т.: “Фан ва технология”, 2015.- 52 бет.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: ЎМЭ, 2006-2008. – 5 томли.

IV. Интернет сайatlari

1. www.ziyonet.uz
2. uzedu. uz
3. www.pedagog.uz

GLOSSARIY

Atama, nazariy tushuncha, ibora	O`zbek tilidagi izohi	Rus tilidagi izohi	Ingliz tilidagi izohi
Sintaksis	Sintaksis (gr. syntaxs-tuzish, qurish)ning asosi gap haqidagi ta`limotdir. Gaplar, aslida, so`zlarning erkin birikuvlariga ham asoslanganligi tufayli so`zlarning bog`lanish qonuniyatları, so`z birikmalari ham sintaksisda o`rganiladi.	Синтаксис (др.-греч. σύνταξις – составление) – раздел лингвистики, изучающий строение и функциональное взаимодействие различных частей речи в предложениях, словосочетаниях и пр. языковых единицах. Является составной частью <u>грамматики</u> . Исследуемые в рамках синтаксиса вопросы тесно соприкасаются с областью изучения <u>морфологии</u> .	Syntax. The relation between a unit and other units (inner relations between units). No unit can be used independently; it serves as an element in the system of other units. This kind of meaning is called syntactic. Formal relation of units to one another is studied by syntactics (or syntax).
Sintaksisning o`rganish manbayi	Sintaksisning o`rga nish manbayi</b> – lison-nutq qarama-qarshiligi asosida farqla nuvchi nutqiy sintaktik birliklar va lisoniy sintaktik birliklar. Lison bosqichi da bu til sathining o`rganish manbayi so`z birikmasi va gap hosil qiluvchi lisoniy-sintak tik qurilish qoliqlaridir.	Объект исследования синтаксиса. Синтаксис изучает предложение – его строение, грамматические свойства и типы, а также словосочетание – минимальное грамматически связанное объединение слов. В таком смысле можно говорить о синтаксисе предложения и синтаксисе словосочетания.	Syntax deals with the way words are combined. It is concerned with the external functions of words and their relationship to other words within the linearly ordered units – word-groups, sentences and texts. Syntax studies the way in which the units and their meanings are combined. It also deals with peculiarities of syntactic units, their behavior in different contexts.
Sintaksisning bo`limlari	Sintaksisning bo`limlari</b> deganda o`rganish obyektiga ko`ra ajratiladigan ikki bo`lim: so`z birikmasi (SB) sintaksi va gap sintaksi tushuniladi.	Разделы синтаксиса. Разделами синтаксиса являются: синтаксис словосочетания и синтаксис предложения.	The syntactical level has two level units as well: <ol style="list-style-type: none"> 1. The word-group – the dependent syntactic unit; 2. The sentence – the main communicative unit.
Gap sintaksi	Gap sintaksi. So`zlovchi uchun fikr ifodalash va	Синтаксис предложения – качественно новая	In non-functional linguistics, a sentence is

	axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanal mish gap va uning qurilishi, tuzilishi, tarkibiy qismlari va mazmuni bilan aloqador jihatlarni o`rganadigan bo`lim gap sintaksisi sanaladi.	ступень в общей языковой системе, определяющая языковую сущность, коммуникативно-функциональную значимость языка. Синтаксис предложения строится на изучении единиц коммуникативного плана. Связи и отношения форм слова и словосочетаний в составе предложения подчиняются целям коммуникации, поэтому они отличны от связей и отношений между компонентами словосочетания.	a textual unit consisting of one or more <u>words</u> that are grammatically linked. In functional linguistics, a sentence is a unit of written texts delimited by graphic features such as upper case letters and markers such as periods, question marks, and exclamation marks. This notion contrasts with a curve , which is delimited by phonologic features such as pitch and loudness and markers such as pauses; and with a clause , which is a sequence of words that represents some process going on throughout time.
Gap	Gap kishilar orasida fikr, axborot uzatish uchun ishlatalidigan asosiy birlik bo`lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko`rinishidir.	Предложение – это единица языка, которая представляет собой <u>грамматически</u> организованное соединение <u>слов</u> обладающее <u>смысловой</u> и <u>интонационной</u> законченностью. С точки зрения <u>пунктуации</u> , предложение как законченная единица речи оформляется в конце <u>точкой</u> , <u>восклицательным</u> или <u>вопросительным</u> знаками – или <u>многоточием</u> . Также предложение является синонимом « <u>фразы</u> ».	It is rather difficult to define the sentence as it is connected with many lingual and extra lingual aspects – logical, psychological and philosophical. We will just stick to one of them - according to academician G.Pocheptsov, the sentence is the central syntactic construction used as the minimal communicative unit that has its primary predication, actualises a definite structural scheme and possesses definite intonation characteristics.
Sintaktik aloqa	Sintaktik aloqa mustaqil so`zlarning nutq jarayonidagi erkin bog`lanishidir. M.: O`zbekiston kelajagi buyuk davlat. Qizil gul. Sintaktik birliklar bir necha a'zoli bo`ladi. Faqat gap bir a'zoli bo`lishi mumkin. Nutqda so`zlarning bir-biri bilan	Синтаксическая связь служит для выражения зависимости и взаимозависимости элементов словосочетания и предложения и формирует синтаксические отношения , т. е. те разновидности синтаксического соответствия, которые регулярно	Syntactic relations are syntagmatic relations observed between syntactic units. They can be one of three types – coordination, subordination and predication.

	bog`lanishi har bir tilning LSQLari, leksemalar ning birikish imkonini yatlari asosida sodir bo`ladi.	выявляются в синтаксических единицах независимо от их уровня. Н.: в результате подчинительной связи согласования в сочетании каменный дом рождаются атрибутивные отношения между формами слов в данной синтаксической единице.	
Tizim	Tizim. O`zaro bog`langan va shartlangan ikki va undan ortiq elementlarning munosabatidan tashkil topgan va yangi sifatga ega bo`lgan barqaror butunlik tizim (sistema)dir.	Система. Система (от др.-греч. σύστημα – целое, составленное из частей; соединение) – множество элементов , находящихся в отношениях и связях друг с другом, которое обра зует определённую целостность, единство .	System implies the characterization of a complex object as made up of separate parts (e.g. the system of sounds). Language is a structural system. System a structured set of elements connected by a common function.
Til	Til. Til sof lisoniy qobiliyat va imkoniyat bo`lib, tafakkurni shakllantirishga (kodlashtirishga), xotirada qat`iy sistema tuzib saqlashga, axborotni uzatish va qabul qilishga imkoniyat beruvchi muhim (birlamchi) insoniy ijtimoiy-ruhiy kommunikatsiya vositasi hisoblanadi.	Язык – сложная знаковая система , естественно или искусственно созданная и соотносящая понятийное содержание и типовое звучание (написание). Термин «язык», понимаемый в широком смысле, может применяться к произвольным знаковым системам, хотя чаще он используется для более узких классов знаковых систем.	Language is a collective body of knowledge, it is a set of basic elements, but these elements can form a great variety of combinations. In fact the number of these combinations is endless.
Til tizimi	Til tizimi. O`zaro bog`langan va shartlangan ikki va undan ortiq elementlarning munosabatidan tashkil topgan va yangi sifatga ega bo`lgan barqaror butunlik sistema sanalar ekan, til birliklari voqelanish xususiyatiga ko`ra ham, tuzilish (ontologik) tabiatiga ko`ra ham sistema sanaladi.	Языковая система , система языка – множество элементов языка , связанных друг с другом теми или иными отношениями, образующее определённое единство и целостность. Каждый компонент языковой системы существует в противопоставлении другим элементам, что наделяет его значимостью . Представление о системе языка включает в себя понятия уровней языка , единиц языка ,	System. Language is regarded as a system of elements (or: signs, units) such as sounds, words, etc. These elements have no value without each other, they depend on each other, they exist only in a system, and they are nothing without a system. System implies the characterization of a complex object as made up of separate parts (e.g. the system of sounds). Language is a structural system.

		<p><u>парадигматики</u> и <u>синтагматики</u>, <u>языкового знака</u>, <u>синхронии</u> и <u>диахронии</u>. Языковая система имеет <u>иерархическую</u> структуру: единицы более высоких уровней представляют собой сочетания единиц низших уровней.</p>	
Lison	<p>Lison UMIS tabiatli lisoniy birliklarning serqirra, ko`p qavatli sathlaridan tashkil topgan barqaror, tashqi muhit ta'siriga o`ta sezgir, o`zgarish, rivojlanish va moslashish imma nent qobiliyatini o`z ichida mujassam lashtirgan murakkab qurilishli iyerarxik sitemadir. Lison deyilganda ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avvaldan tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiyl va majburiy fikrni ifodalash va boshqa maqsad uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o`zaro birikish qonuniyat lari yig`indisi tushuniladi.</p>	<p>Язык – сложная <u>знаковая система</u>, естественно или искусственно созданная и соотносящая понятийное содержание и типовое звучание (написание).</p> <p><u>Термин</u> «язык», понимаемый в широком смысле, может применяться к произвольным знаковым системам, хотя чаще он используется для более узких классов знаковых систем.</p>	<p>Language is a collective body of knowledge, it is a set of basic elements, but these elements can form a great variety of combinations. In fact the number of these combinations is endless.</p>
Me'yor	<p>Me'yor – lisonning ichki qurilish tizimiga nisbatan tashqi omil bo'lib, lisoniy imkoniyat – sinonimik qator, lisoniy birliklarning dublet, allovariant va variantlari, sohaviy birliklardan har birining voqelanish o'rni va xusiyatini belgilaydi. Bu tushuncha til tizimida lison va nutqning aloqadorligini ta'minlovchi asosiy tushunchadir.</p>	<p>Норма – исторически обусловленная совокупность общеупотребительных <u>языковых</u> средств, а также правила их отбора и использования, признаваемые обществом наиболее пригодными в конкретный исторический период. Норма является одним из существенных свойств языка, обеспечивающих его функционирование и историческую преемственность за счёт свойственной ей устойчивости, хотя и неисключающей <u>вариантности</u> языковых средств и заметной исторической изменчивости, поскольку</p>	<p>Norm, Linguistic the historically determined aggregate of linguistic means in common use in a given language; also, the rules governing the choice and use of such means – rules that have become generally accepted by a specific linguistic community during a specific historical period. The linguistic norm is one of the essential characteristics of a language, ensuring its functioning and historical continuity. Literary norms represent a special kind of linguistic norm. They become established</p>

		норма призвана, с одной стороны, сохранять речевые традиции, а с другой – удовлетворять актуальным и меняющимся потребностям общества.	during the evolution of a literary language in the course of national development. The specific features of the norms of a developed literary language are the relative stability and unity of linguistic means and their rich functional and stylistic differentiation.
Nutq	Nutq. Substansial tilshu noslik nazariyotchiları– H.Ne'matov, B.Mengli yev, R.Sayfullayeva, M.Qurbanova, M.Abuzałova qarash larida nutq-lisonning me'yor elagidan o'tgan muayyan moddiy (yoz ma, og`zaki, tasviriy, imo-ishora, signal v.h.) shakllaridan birida voqelanishi hisoblanadi.	Речь – исторически сложившаяся форма <u>общения</u> людей посредством <u>языковых</u> конструкций, создаваемых на основе определённых правил. Процесс речи предполагает, с одной стороны, формирование и формулирование мыслей языковыми (речевыми) средствами, а с другой стороны – <u>восприятие</u> языковых конструкций и их <u>понимание</u> . Таким образом, речь представляет собой психолингвистический процесс, устную форму существования человеческих языков.	Speech is closely connected with language, as it is the result of using the language, the result of a definite act of speaking. Speech is individual, personal while language is common for all individuals. To illustrate the difference between language and speech let us compare a definite <i>game of chess</i> and a <i>set of rules</i> how to play chess.
Lison-nutq ziddiyati (qarama-qarshiligi)	Lison - nutq ziddiyati (qarama-qarshiligi). Lison-nutq ziddiyati til birligining bir butun holda, ammo lisoniy va nutqiy jihatlarini qiyosan o`rganilishi ni taqozo etuvchi substansial tahlil ning bosh tamoyili. Bu tamoyil F.de Sossyur tomonidan aniqlangan til-nutq dixotomiysi ning sistem-struktur tilshunoslikda qo`lla nilishi va mantiqiy rivojlantirilishi asosida shakllangan.	Язык-речь. Возникает очень важная проблема: язык и речь. Разграничение понятий «язык» и «речь» впервые в четкой форме было выдвинуто и обосновано швейцарским лингвистом Ф. де Соссюром, крупнейшим теоретиком в области общего языкознания. Эти понятия были более глубоко разработаны другими учеными, в частности акад. Л.В.Щербай. Для Соссюра, в частности, сопонесены три понятия: речевая деятельность, язык, речь.	Language is opposed to speech and accordingly language units are opposed to speech units. The language unit phoneme is opposed to the speech unit – sound : phoneme /s/ can sound differently in speech - /s/ and /z/. The sentence is opposed to the utterance ; the text is opposed to the discourse .
Sintaktik birliklar	Sintaktik birliklar. So`z	Синтаксические	The syntactical level has

	<p>birikmasi va gap sintaksisning asosiy birliklaridir. Lison-nutq ziddiyati asosida nutqiy sintaktik birliklar va lisoniy sintaktik birliklar farqlanadi.</p>	<p>единицы. Словосочетание рассматривается как единица синтаксиса, которая выполняет коммуникативную функцию (входит в речь) только в составе предложения. Общеизвестно, что к словосочетаниям относятся соединение слов на основе подчинительной связи. Другой основной синтаксической единицей является предложение. Предложение – это минимальная единица человеческой речи, представляющая собой грамматически организованное соединение слов, обладающее известной смысловой и интонационной законченностью.</p>	<p>two level units as well:</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. The word-group – the dependent syntactic unit; 4. The sentence – the main communicative unit.
Lisoniy sintaktik qolip	<p>Lisoniy sintaktik qolip (qisqacha – LSQ). Inson ongida so`zlash, nutqni shakllantirish maqsa dida leksema larni so`z birikmalari shakliga keltirish, gap hosil qilish qoliplari mavjud. Ular LSQlar, modellar, konstruksiya lar, qurilmalar tarzida nomlanadi, biroq bu atamalar bir tushun chani ifodalaydi.M.: <i>kitobni o`qimoq, xatni yozmoq</i> kabi cheksiz birikmalarni yuzaga chiqaradi gan [O^{t.k.} ~ F]=SB qolipi, qanday nomlanmasin, bu uning mohiyatiga ta'sir qilmaydi.</p>	<p>Синтаксические модели языка</p>	
Valentlik	<p>Valentlik (birikuvchanlik) aslida kimyoviy atama bo`lib, tilshunoslikda lisoniy birliklarning amalga oshmagan birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlari sifatida qaraluvchi lisoniy hodisaga nisbatan qo`llanadi.</p>	<p>Валентность (от лат. <i>valentia/valens</i> (род.п. <i>valentis</i>) – «имеющий силу») в <u>синтаксисе</u> – способность <u>слова</u> вступать в <u>синтаксические связи</u> с другими элементами, например, валентности гла-</p>	<p>Valency. The formation of the subordinate word-group depends on the valency of its constituents. Valency is a potential ability of words to combine. Actual realization of valency in speech is called</p>

		<p>гола <i>дать</i> определяют способность сочетаться с <u>подлежащим</u>, прямым дополнением, косвенным <u>дополнением</u>: <i>Я даю ему книгу</i>. Термин «валентность» в <u>лингвистике</u> используется я также для обозначения особенностей того или иного <u>глагола</u> вступать с <u> зависимыми словами</u> в определенную грамматическую связь.</p>	<p>combinability.</p> <p>Valency the ability of a language unit to take an adjunct, potential combinability of a language unit.</p>
Ma'noviy birikuvchanlik	Ma'noviy birikuvchanlik. Ma`noviy birikuvchanlik biriktiruvchi leksemaning ma'noviy jihatdan o`ziga mos birikuvchilarni tanlashidir. Masalan, [o`ylamoq] leksemasi [gul]leksemasini o`ziga torta olmaydi, [gul] leksemasi [o`ylamoq] leksemasidagi birorta ham bo`sh o`ringa tusha olmaydi. Chunki ularda ma'noviy muvofiqlik mavjud emas.	<p>Семантическая валентность – способность данного слова связываться синтаксически с любым словом, в значение которого входит определенный семантический признак.</p> <p>Лексическая валентность – способность данного слова синтаксически связываться со словами из ограниченного списка, при этом несущественно, есть у них общие семантические признаки или нет.</p>	<p>Lexical valency. The aptness of a word to appear in various combinations with other words is called <i>lexical valency or collocability</i>. The noun ‘myth’, for example, may be a component of such word-groups, as ‘to create a myth, to dispel a myth, to explode a myth, myths and legends, etc.’ Lexical valency is of special importance when it concerns differentiation of meanings of a polysemantic word.</p> <p>The range of the lexical valency of words is linguistically restricted by the inner structure of the English word-stock. Though the verbs ‘lift’ and ‘raise’ are synonyms, only ‘to raise’ is collocated with the noun ‘question’.</p>
Morfologik birikuvchanlik	Morfologik birikuvchanlik. Leksemalarga grammatic shakllar qo`shilganda ularning birikuvchilari sirasini kengaytiruvchi yoki toraytiruvchi valentlik imkoniyatlari morfologik birikuvchanlikdir.	<p>Морфологическая валентность – способность лексемы сочетаться со словами определенного класса или с отдельным словом в определенной грамматической форме.</p>	<p>Grammatical valency is the aptness of a word to appear in specific grammatical or rather syntactic structures. The minimal grammatical context in which words are used to form word-groups is usually called the pattern of the word-</p>

			groups. For example, the verb ‘to offer’ can be followed by the infinitive and the noun (‘to offer to do something; to offer a job’). Its synonym the verb ‘to suggest’ has a different grammatical valency; it can be followed by the gerund and by the noun (‘to suggest doing something, to suggest an idea’).
Sintaktik birikuvchanlik	Sintaktik birikuvchanlik. Sintaktik birikuvchanlik leksema valentligining ikkinchi tomoni bo`lib, u hokim mavqedagi leksemaning tobe leksemalarni o`ziga tortish uchun ularning ma'lum bir sintaktik shaklda, ya'ni kelishik, ko`makchi, ravishdosh, sifatdosh qo`shimchalarini olgan holda bo`lishini talab qilishidir.	Синтаксическая валентность – совокупность и свойства потенциаль-но возможных при слове <u>синтаксических связей</u> , набор и условия реализации синтаксических связей.	Grammatical valency is the aptness of a word to appear in specific grammatical or rather syntactic structures. The minimal grammatical context in which words are used to form word-groups is usually called the pattern of the word-groups. For example, the verb ‘to offer’ can be followed by the infinitive and the noun (‘to offer to do something; to offer a job’).
Kesim	Kesim. Gapning markazi va uyuşti ruvchisi maqomida kesim [AB+Kk]dan iborat yzv (bo`lak)dir. [AB+Kk]=K–kesim ning lisoniy mohiyati ifodalangan formula. (AB– atov birligi, Kk–kesimlik ko`rsatkichi.)	Сказуемое. При установлении типологии сказуемого учитываются основные признаки, связанные с его семантикой и способами формального выражения. Семантическим ядром сказуемого как члена предложения, противопоставленного подлежащему, является обозначение действия или признака в широком смысле.	There are two competing notions of the predicate in theories of <u>grammar</u> . The competition between these two concepts has generated confusion concerning the use of the term <i>predicate</i> in theories of grammar. This article considers both of these notions. The first concerns <u>traditional grammar</u> , which tends to view a predicate as one of two main parts of a <u>sentence</u> , the other part being the <u>subject</u> ; the purpose of the predicate is to complete an idea about the subject, such as what it does or what it is like.
Kesimlik kategoriyasi	Kesimlik kategoriyasi mazmun jihatidan tasdiq-	Категория сказуемости отсутствует в русском	

	inkor (T), so`zlovchining bayon etilgan fikrga bildirgan munosabati (M), zamon (Z) va shaxs-son (Sh) ma'nolaridan tarkib topadi. (Bu shartli ravishda, qisqacha T, M, Z, Sh tarzida belgilanadi.)	языке.	
Kesim turlari	Kesim turlari. Kesim erkin voqelanish va voqelana olmaslik xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi: mustaqil kesim va nomustaql kesim.	Виды сказуемого. Глагольное сказуемое, формально уподобленное подлежащее му, – это формы глагола любого наклонения, времени и лица. Простое глагольное сказуемое считается осложненным, если оно выражено двумя глаголами, из которых один лексически неполноценен, или двумя повторяющимися глаголами. Именное сказуемое состоит из глагольной связки в личной форме и именной части. Сказуемое может быть смешанным , т. е. состоять из глаголов и имен. Такие сказуемые объединяют признаки составного глагольного и составного именного сказуемого.	The predicate is one of the two main parts of a <u>sentence</u> (the other being the <u>subject</u> , which the predicate <u>modifies</u>). The predicate must contain a <u>verb</u> , and the verb requires or permits other elements to complete the predicate, or it precludes them from doing so. These elements are <u>objects</u> (direct, indirect, prepositional), <u>predicatives</u> , and <u>adjuncts</u> : <i>She dances.</i> – verb-only predicate. Ben reads the book. – verb-plus-direct-object predicate. A noun used in the predicate with a copulative verb or a factitive verb and having the same referent as the subject of the copulative verb or the direct object of the factitive verb, as in <i>She is the mayor</i> or <i>They elected her mayor</i> .

MUNDARIJA

- Kirish soz.....**
- “Sodda gap qolipi va uning turlari” modulining o`rganilishi.....**
- “Sodda gap qolipi va uning turlari” modulini o`qitishdagi innovatsiyalar va ilg`or xorijiy tajribalar.....**
- “Hozirgi o`zbek tili” o`quv faniga doir me`yoriy hujjatlar.....**
- “Sodda gap qolipi va uning turlari” bo`yicha ma’ruza matni.....**
- Keyslar to`plami, amaliy topshiriqlar, grafik organayzerlar.....**
- Nazorat topshiriqlari va mustaqil ta’lim yuzasidan ko`rsatmalar.....**
- Adabiyotlar ro`yxati.....**
- Glossariy.....**